

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

ELŞƏN ƏLİSA oğlu ŞÜKÜRLÜ

**QƏDİM TÜRK
YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ
ONOMASTİK VAHİDLƏR**

(Dərs vəsaiti)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirli-
yinin 15.07.2011-ci tarixli 1414 №-li əm-
ri ilə təsdiq edilmişdir.*

- 22.52 -

Bakı
MÜTƏRCİM
2011

Redaktor: **İkram QASIMOV**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Vasif ADİLOV**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Baba MƏHƏRRƏMLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İlkin QULİYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Teyyub QULİYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Şükürtlü E.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər.
Dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim, 2011. – 124 səh.

§ $\frac{4310010000}{026}$ 73-11

GİRİŞ

Qədim türk yazılı abidələri əski türklərin dilini və tarixini öyrənməklə yanaşı bu xalqın məişətini, ad qoyma ənənəsini öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Türk qəbilələri müxtəlif ləhcə və şivələrdə danışsalar da çox vaxt həndəsi cizgilər şəklində olan Köktürk əlifbası ilə yazılan mətnləri bir əhkam kimi qəbul etmiş, onların dilini, sözlərin ilk yazılış şəkillərini dəyişməyin mümkünsüz olduğunu düşünmüş, sözləri, söz birləşmələrini, şəkilçiləri onomastik vahidləri işi icra etmə yerindən asılı olmayaraq demək olar ki, həmişə bir şəkildə, bir qaydada yazmış və nöqtələmişlər¹.

XIX əsrin sonlarından və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu yazılı abidələr və onların dil özəllikləri yalnız Türk ali məktəblərində deyil, həm Avropa, Amerika və bir sıra Asiya universitetlərinin filologiya və tarix fakültələrində tədris olunur. Bu yazılı abidələrdəki onomastik vahidlərin xüsusi olaraq tədris edilməsi tələbələrin bu sahədə daha mükəmməl yetişməsinə şərait yaradacaqdır.

Mövcud dərs vəsaitində toplanan onomastik vahidlər bu abidələrdə daha çox, ən azı iki dəfə işlənən sözlərdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, onomastik vahidlərin, xüsusən də antroponimlərin formalaşmasında fəllər xüsusi rol oynamışdır. Türklərin ad qoyma ənənəsinə uyğun olaraq təbii ki, bu sözlər əsasən düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət olmuşdur.

¹ Şükürtlü E.Ə. Köktürk ədəbi dilinin imlası. Bakı, 2011, səh. 4.

Əlifba və yazılı ədəbi dilə sahib olan hər hansı bir qədim bir xalqın dilçilik elmi ilə məşğul olma tarixi onun əlifba yaratdığı və yazılı ədəbi dil formalaşdığı gündən başlayır. Son zamanlar Köktürk əlifbasının hər hansı əlifbadan alınma deyil, orijinal olması, türklərin öz aralarında meydana çıxması haqqında fikirlər yürüdü. Ona görə də Türk dilçiliyinin yaranma tarixini Köktürk əlifbası yarandığı gündən başlamaq lazım gəlir. Çünki dilin sait və samit səslərini ayırmadan, müəyyənləşdirmədən onları ifadə edə biləcək yazı işarələrini düzəltmək də mümkün deyil.

Köktürk ədəbi dilində apelyativ sözlər kimi onomastik vahidlərin də yazılışı fonetik və tarixi-ənənəvi prinsiplərin şərtlərinə əsaslanılmışdır. Daha doğrusu, onomastik sözlərin yazılışında tələffüz və sabitləşmiş ilk yazı forması əsas götürülməklə həm arxadamaq, həm də öndəmaq samit səslərin yerli-yerində yazılışına əməl edilməklə bərabər söz kökü daxilində sait səslərin düzülüşü də önəmli rol oynamışdır. Bununla yanaşı etnik, yer, şəxs, dağ, göl və s. adlarının yazılışında tarixi-ənənəvi prinsipə daha çox riayət edilmişdir. Başqa sözlə desək onomastik vahidlər ilk gündən necə yazılmışdırsa həmin şəkildə də sabitləşmiş, əsrlər keçsə də fərqli ləhcə və şivələrdə danışan Türk yazarları, katibləri, həvəskarları, əlifba biliciləri, demək olar ki, onları həmişə eyni bir şəkildə yazmaqda davam etmişlər. Beləliklə, onomastik sözlərin imla qaydası tarixi-ənənəvi prinsipin tələblərinə daha çox uyğunlaşmışdır. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün Köktürk yazılı abidələrində rast gəlinən onomastik vahidlərin imlasını ayrı-ayrılıqda göz önündən keçirmək yerinə düşərdi.

Bizə bəlli olan bütün qədim əlifbaların nisbətən mükəmməl və ya primitiv şəkildə olsa da öz imla qaydaları olmuşdur. Bu baxımdan Köktürk əlifbası ilə yazılmış olan Köktürk ədəbi dilinin imla prinsipləri və qaydaları öz mükəmməlliyi ilə diqqəti

daha çox çəkməkdədir². Qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinən onomastik vahidlər də əsasən bu imla prinsipləri əsasında yazıya alınmışdır.

Filologiya fakültəsinin tələbələri və eyni zamanda müəllimlər və tədqiqatçıların istifadəsi üçün nəzərdə tutulan bu dərəcə vəsaitində onomastik vahidlər tematik qruplarda, ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmişdir.

² Şükürlü E.Ə. Köktürk ədəbi dilinin imlası. Bakı, 2011, səh. 5.

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ETNİK ADLAR

Qədim türk dilində etnik adlar bəlkə də başqa onomastik vahidlərdən daha tez yaranmışdır. Eyni kökdən ayrıldığı gündən, bu və ya digər Türk qəbiləsinə verilən etnik ad fonetik prinsipə uyğun olaraq Köktürk əlifbası ilə necə yazılmışdırsa eləcə də sabitləşmişdir. Beləliklə, müxtəlif Türk qəbilələri həmin etnik adları ilk gündən necə yazılmışdırsa eləcə də qəbul etmişlər. Bunun nəticəsində həmin onomastik vahidlər tarixi-ənənəvi imla prinsipinə tabe edilmişdir. Köktürk ədəbi dilində etnik adların imlası daşlaşaraq bəlkə də uzun əsrlər boyu pozulmamışdır. Təbiidir ki, etnik adların imlasında əski Türk ədəbi dili üçün səciyyəvi olan sait səslərin yazılması (və ya yazılmaması) qaydası, qalın və incə samit səslərin arxadamaq və öndamaq ahəngə uyğun olaraq yazılması, sözün ilk və sonuncu hecalarında sait səslərin yazılışı, «a, ä, e» saıtlərinin adətən yazılmaması, söz sonunda bütün sait səslərin həmişə yazılması hadisəsinin sonrakı hecalarda yer alan sait səslərin də yazılışına təsir göstərməsi hadisəsi bütün onomastik vahidlərdə olduğu kimi etnik adların da imlasına öz təsirini göstərmişdir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, bütün onomastik vahidlərin, o cümlədən etnik adların imlası

həmişəlik olaraq ən əski şəkildə dondurulmuş və onların imlasında heç vaxt təkmilləşdirmə cəhdi olmamışdır. Fikrimizi əyani şəkildə isbat etmək üçün Köktürk yazılı abidələrində təsadüf olunan etnik adlardan bir neçəsini göz önündən keçirmək kifayətdir:

𐰽𐰺 (A)P(A)R Kül-tigin şərəfinə yazılmış olan abidədə yalnız bir dəfə rast gəlinən etnik addır. *Op+är* (döyüşkən, əskər, kişi) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bu ad hansı isə qədim basqınçı, döyüşə meyilli bir Türk qəbiləsinin adı olmuşdur. Bunu qədim türk yazılı abidələrinin dilində *opla – döyüşə atılmaq, hücumə keçmək* felinin olamsı sübut edir³. Sonralar bu etnik ad həm Azərbaycanda, həm Rusiyada məskunlaşan və sayları təxminən 500 minə çatan avarların daşdıqları avar şəklinə düşmüşdür.

Qeyd: Olsun ki, İber-Qafqaz dilləri ailəsinə daxil olan müasir avarlar ya öz türklüklərini itirən *apar* qəbiləsinin davamçılarıdır, ya da bu xalq həm də Türk olmayan başqa qəbiləni öz tərkibində birləşdirmiş qəbilə birliyini təşkil etmişlər.

Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına görə söz önündə və ortasında «a» sait səsi yazılmadığına görə *apar* etnik adı da yalnız qalın «p» və «r» samit səsləri ilə yazılmışdır. Həmin sözün «r» samit səsinin qalın 𐰽 hərfi ilə yazılışı onun onun məhz arxa damaqda *apar* şəklində oxumağın vacibliyini göstərir.

𐰽𐰺 (a)p(a)r (KTb. 4) Apar qəbiləsi

AZ – Qədim Türk qəbilələrindən birinin adıdır⁴. Qurani Kərimdə Nizaminin məsnəvilərində adı keçən *Ad* qəbiləsi, olsun ki, az qəbiləsinin ilk şəklidir. Qurani-Kərimdə *Ad* qəbiləsi

³ *Opla – döyüşə atılmaq*. Вак: Древнетюркский словарь. Изд. "Наука", Ленинград, 1969, стр. 368.

⁴ Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, səh. 305.

allahsızlıqda ittiham olunaraq daşlanan, lənətlənən bir qəbilə kimi göstərilir. Köktürk yazılı abidələrindən aldığımız bilgiyə görə isə *Az* qəbiləsinin üzvləri bələdçilik etmək, düşməni izləmək, yol göstərmək sahəsində çox mahir olmuşlar. Buna əsaslanaraq bu qəbilənin adının həm qədim türk dili lüğətində, həm də Divani lüğət-it türk əsərində verildiyi və müasir dilimizdə də işlənən azmaq feli ilə əlaqədar olduğu düşüncəsini meydana çıxarır. Lakin *Az* etnoniminin yuxarıda göstəriləyi kimi məhz *Ad* qəbilə adının sonuncu “d” samit səsinin “z” səsinə keçməsi ilə yarandığı daha inandırıcı görünür.

AZ qəbilə adının başında gələn «a» sait səsi Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına uyğun olaraq, adətən, yazılmadığından qalın və incə qarşılığı olmayan 𐰀 (z) və ya 𐰁 (z) hərfi ilə yazılmışdır. Ona görə də bu etnik adın oxunuşunda ondan sonra yazılan budun (xalq) sözü yardımçı rol oynamışdır. Beləliklə, özündən sonra gələn *budun* və ya *az* sözü ilə həmişə bitişik yazılan *Az* qəbilə adını oxumaq mümkün olmuşdur:

𐰀𐰃𐰁𐰃 (a)z(ä)ri (Ton.23) az qəbiləsindən olan döyüşçü, adam

𐰀𐰃𐰁𐰃𐰃𐰁𐰃 (a)zbud(u)n(u)ğ (KTb. 19, 29, 42, 43; KTk. 10; BK. 26)

𐰀𐰃𐰁𐰃𐰃𐰁𐰃 az xalq (a)z(e)lt(ä)b(ä)r(i)g (KTb.43) az qəbiləsinin eltəbəri

𐰀𐰃 (a)p(a)r (KTb.4) avar qəbiləsi

ÇİK – Yenisey çayının yuxarı hissəsində yaşamış hansısa kiçik bir qəbilənin adıdır. Ancaq Köktürk yazılı abidələrində bu qəbilə adına çox az təsadüf olunur. Bir qapalı hecadan ibarət olan *çik* etnoniminin «i» sait səsi əski imla qaydalarının tələbinə görə, olsun ki, həmişə yazılmışdır:

𐰀𐰃𐰁𐰃𐰃𐰁𐰃 : 𐰀𐰃𐰁𐰃 çik bud(u)n (BK.26;MÇ.19) Çik xalqı

Bəzi tədqiqatçılar mülahizələrinə görə *çik* qəbiləsi İran dilli olmuşdur.

İZGİL – öz varlığını X yüzilə qədər qoruyub saxlamış olan Türk qəbiləsinin adıdır. Belə ki, Kaşğarlı Mahmudun «Divan»ında bu qəbilə adı qeydə alınmamışdır. Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına uyğun olaraq bu qəbilə adının başında yer alan «i» sait səsi yazıldığı kimi, ikinci hecasında gələn həmin sait səs yenə də eyni imla qaydasına uyğun olaraq yazılmamışdır:

𐰀𐰃𐰁𐰃𐰃𐰁𐰃 : 𐰀𐰃𐰁𐰃 izg(i)l bud(u)n (KTb.43) izgil xalqı

Kül-tiginin şərəfinə yazılmış böyük abidənin 44-cü sətirində İzgil qəbilə adının başında yer alan «i» sait səsi silinmişdir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq həmin sözün başında gələn «i» sait səsinin yazılmış olduğunu göstərirlər. Çünki, söz başında «i» sait səsi, adətən, yazılmışdır:

𐰀𐰃𐰁𐰃 (i)zg(i)l (KTb.44).

EDİZ – hansı isə kiçik Oğuz qəbilələrindən birinin adı olmuşdur. Bu qəbilə adı, olsun ki, öncə *ädir* şəklində işlədilmişdir. Lakin sözün sonunda gələn «r» samit səsi tədricən «z» səsinə keçmişdir; *äd+är* sözlərinin birləşməsindən törəmişdir.

Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına görə sözün başında gələn “e” hərfi adətən yazılmamışdır. Lakin sözün ikinci hecasında yer alan “i” səsi yazılmamlı olduğu halda tarixi-ənənəvi imla prinsipinin tələbinə uyğun olaraq yazılmamışdır. Ancaq buna baxmayaraq, incə X (d) hərfinin yardımı ilə həmin qəbilə adını əslinə yaxın bir şəkildə oxumaq mümkündür:

𐰀𐰃𐰁𐰃 (e)d(i)z birlä (KTb.45) Ediz (qəbiləsi) ilə

KARLUK Anatürk qəbiləsindən ayrılmış olan qədim Türk qəbilələrindən birinin adıdır. Bu qəbilə adı, olsun ki, öncə küär> kuar (məşhur adam) şəklində olmuşdur, sonralar keyfiyyət, aidyyət bildirən şəkilçisinin artırılması ilə karluk şəklinə düşmüşdür. Həmin qəbilənin kiçik bir qalıntısı hal hazırda küərik adı ilə Qərbi Sibirdə yaşamaqdadır. Çağdaş uyğurlar və özbəklər karluk qəbiləsinin davamçılarıdır. İki hecalı Karluk qəbilə adınının birinci hecasında yer alan «a» sait səsi imla qaydasına uyğun olaraq, adətən, yazılmamışdır. İkinci hecasında gələn «u» sait səsi də, adətən, sözün ilk hecasında öz qrafik əksini tapmayan «a, ä, e» sait səslərinin tələbinə görə də yazılmamış və bu şəkildə də sabitləşmişdir. Ancaq buna baxmayaraq qalın «k, r, l» samit səslərini ifadə edən 𐰀, 𐰁, 𐰂, 𐰃 hərillərinin yardımı ilə həmin sözü arxa damaq ahənginə uyğun olaraq oxumaq mümkün olmuşdur (və mümkündür). Maraqlıdır ki, bu qəbilə adının birinci «k» səsi, adətən, 𐰀, sonuncu isə ox şəkilli 𐰃 hərfi ilə yazılmışdır:

𐰃𐰃𐰀𐰁:k(a)rl(u)k (KTb.40, 42; BK. 29, 40; MÇ. 25; KÇ. 18)

KIRKIZ Hansı qədim qəbilədən ayrıldığı bəlli olmayan qədim Türk qəbiləsinin adıdır. Bu qəbilə adı, olsun ki, öncə *kırk+är* (qırx döyüşçü, är) sözlərinin birləşməsindən törəmişdir. Ancaq inkişaf prosesində sözün sonuncu «r» samit səsi r-«z» samit səsinə çevrilmişdir. Çünki, ən qədim Türk qəbilə adları, adətən, **är** sözünün başqa bir ismin və ya felin sonuna birləşdirilməsi ilə əmələ gəlmişdir. Bu qəbilə adının başında gələn “k” samit səsi həmişə üç formalı 𐰃 𐰀 𐰁 hərflərindən iti bucaqlı, sola tərəf yönələn 𐰁 hərfi ilə, ikinci hecada gələn “k” hərfi isə 𐰀 hərfi ilə yazılmışdır. “k” samit səmindən sonra gələn «u» sait səsi, bir qayda olaraq, hər zaman yazıldığı halda ikinci

hecaada yer alan həmin sait səsi sabitləşmiş imla qaydasına görə, adətən, yazılmamışdır:

𐰀𐰀𐰀𐰁:kırk(ı)z (Ton.20, 27, 29; KTb. 4, 14, 35; BK.26,27)

Misaldan göründüyü kimi *kırkız* qəbilə adının “z” səsinə ifadə edən hərfin yuxarı çıxıntısı Tonyukuk və Bilgə kağan abidələrində sol tərəfdən Kül-tigin abidəsində isə sağ tərəfdən yuxarı qaldırılmışdır.

KİTAÑ - Tİbet dağları ətəklərində yaşamış olan qeyri-Türk qəbiləsinin adıdır. Bu qəbilə adının da *kırkız* qəbilə adında olduğu kimi başında gələn qalın “k” samit səsi, adətən, sola tərəf yönələn üçbucaqlı 𐰁 hərfi ilə yazılmışdır. Qalın “t” samit səsinə ifadə edən 𐰃 hərfindən sonra gələn və burunda tələffüz olunduğu təxmin edilən 𐰃 hərfi yazılmışdır. Bu qəbilə adının birinci hecasında yer alan “ı” sait səsi həmişə yazıldığı halda, sabitləşmiş imla qaydasına görə isə “a” sait səsi, adətən, yazılmamışdır:

𐰃 𐰃𐰀𐰁:kıt(a)ñ (KTb. 4, 14, 28, 51; Ton. 7, 9, 11, 12, 49)

Tonyukukun şərəfinə yazılmış olan abidədə kitan qəbilə adının “k” səsi yalnız bir dəfə iti bucaqlı 𐰁 hərfi ilə deyil, eyni səsi bildirən 𐰀 hərfi ilə yazıldığına təsadüf edilir. Bizcə, bu cür yazılış ənənəvi imla qaydasına ziddir və imla pozuntusundan başqa bir şey deyildir:

𐰃 𐰃𐰀𐰁:kıt(a)ñ (Ton.7)

ÖĞUZ – Anatürk qəbiləsindən ayrılan ən böyük, çox sayılı və tarixən ən çox hərəkətdə olan qədim türk qəbiləsinin adıdır.

Bu qəbilə adı, olsun ki, öncə *ögər* şəklində olmuşdur, ağıllı, düşüncəli döyüşçü, adam deməkdir. Sonrakı inkişaf prosesində *ogur/ögür* qəbilə adının sonunda gələn “r” samit səsi “z” səsinə çevrilmişdir.

İki hecadan ibarət olan *oğuz* qəbilə adının Köktürk abidələrində sabitləşmiş, bir yazılış forması olmuşdur. Bu qəbilə adının başında yer alan «o» sait səsi həmişə yazıldığı halda imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq təkrara yol verməmək məqsədi ilə ikinci hecasında gələn yaxın məxrəcli «u» sait səsi, adətən, yazılmamışdır. Bu imla forması Köktürk yazılı abidələrində əsrlər boyu bir dəfə də olsun pozulmamışdır. Yalnız “z” səsini ifadə edən hərfin yuxarıya qaldırılan qanadı bir abidədə sol tərəfdə, başqa abidədə isə sağ tərəfdə yazılmışdır:

𐰇𐰏𐰚: oğ(u)z (ON.5; Ton. 8, 12, 14, 16, 49; BK. 32, 33)
𐰇𐰏𐰚: oğ(u)z (KTb.47, 53; KTk. 2) və s.

Miladdan sonra birinci minillikdə oğuz qəbiləsindən parçalanıb ayrılan bəzi qəbilələr onların da əsasında yeni qəbilə birliklərinə çevrilmiş və *üç oğuz*, *tokkuz oğuz* adı ilə tanınmışlar. Qğuz qəbiləsi ilə birlikdə yaşayan və mürəkkəb sözlə adlanan həmin qəbilə adlarının da öz imla qaydaları olmuşdur.

ÜÇOĞUZ – şübhəsiz ki, üç oğuz qəbilə birliyini adlandırmış və həmişə də bitişik yazılmışdır. İmla qaydasının tələblərinə görə, oğuz sözü ilə bitişik yazılmış olan üç sözünün “ü” sait səsi, adətən, yazılmışdır:

𐰇𐰏𐰚𐰏𐰚𐰚: üç oğ(u)z (BK.32) Üç oğuz qəbiləsi

TOKUZOĞUZ – birinci minillikdə ərəb yazılı qaynaqlarında ən çox adı keçən Türk qəbilə birliyi olmuşdur. Qədim ərəblər bu qəbilə adı altında bəzən bütün Türk qəbilələrini

tanımış və hətta Köktürk əlifbasını da *doqquzoğuz* əlifbası adlandırmışlar. Tokuzoğuz qəbilə birliyi, olsun ki, üç oğuz qəbilə birliyi əsasında əmələ gəlmişdir və doqquz qəbilənin birliyindən ibarət olduğuna görə Tokuzoğuz adı ilə tanınmışdır. Bu qəbilə adı bütöv bir ictimai birliyin adını bildirdiyinə görə qədim Türklər bu sözü bitişik yazmışlar. Söz birləşməsinin birinci tərəfini təşkil edən *tokuz* sözünün birinci hecasında yer alan “o” sait səsi yazılmadığına görə, yaranma məxrəcinə görə ona yaxın olan “u” sait səsi, adətən, yazılmışdır. Bundan sonra gələn oğuz qəbilə adının yazılışı isə ənənəyə uyğun olaraq dəyişdirilməmişdir. Tokuz sözünün “k” samit səsi, demək olar ki, həmişə ox şəkilli ↓ hərfi ilə yazılmışdır:

𐰇𐰏𐰚𐰏𐰚𐰚: t(o)kuzoğ(u)z (KTk. 2; KTb. 14, 44)

Tonyukuk və Bilgə kağan abidələrində *Tokuzoğuz* qəbilə adının “k” samit səsi bəzən ox şəkilli ↓ hərfi ilə deyil, 𐰏 hərfi ilə yazılmış, “z” samit səsini ifadə edən hərfin isə yuxarı hissəsi sağ tərəfə deyil, sol tərəfə yönəlmiş variantından istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə *Tokuz* sözünün digər abidələrdən fərqli olaraq ikinci hecasında gələn “u” sait səsi deyil, birinci hecasında yer alan “o” sait səsi yazılmışdır:

𐰇𐰏𐰚𐰏𐰚𐰚: tok(u)zoğ(u)z (Ton.9)

𐰇𐰏𐰚𐰏𐰚𐰚: tok(u)zoğ(u)z (BK.1, 12)

Yazılış tarixinə görə daha qədim olduğu təxmin edilən Ongin abidələrində *tokuzoğuz* etnoniminin tərkib hissələri bitişik deyil, ayrı yazılmış, tokuz və oğuz sözləri arasında qoşa nöqtə qoyulmuşdur.

𐰇𐰏𐰚𐰏𐰚𐰚: t(o)kuz oğ(u)z (ON.6)

ONOK – *on* sayının ictimai bölgü, təbəqə, qəbilə anlamı ifadə edən *ok* sözü ilə birləşməsindən əmələ gələn qəbilə adıdır.

Bu tipli *üçok*, *onok* qəbilə adma Dədə Qorqud dastanlarında da təsadüf olunur.

Köktürk yazılı abidələrində həmişə bitişik yazılmış olan *Onok* etnoniminin birinci tərkib hissəsini təşkil edən *on* sayının “o” sait səsi, adətən, yazıldığı halda, *ok* sözünün başında gələn ikiknci “o” sait səsi imla qaydasının tələblərinə uyğun olaraq, adətən, yazılmamışdır. Bundan əlavə bu mürəkkəb qəbilə adının birinci tərkib hissəsini təşkil edən *on* sözünün “n” samit səsi, Köktürk əlifbasının və imla qaydasının tələblərinə uyğun olaraq qalın \curvearrowright hərfi ilə, *ok* sözünün “k” samit səsi isə həmişə oxa bənzəyən \downarrow hərfi ilə yazılmışdır:

$\downarrow\curvearrowright$:on(o)k (KTb. 19, 53; BK. 16; Ton. 33, 43)

PURUM – Rum (Rim, Roma) xalqına, imperatorluğuna işarə edən onomastik vahiddir. Həm xalq, həm də dövlət mənasını ifadə etmişdir. Qədim Türk dilində, bəllidir ki, “p” samit səsi ilə başlayan söz heç vaxt olmamışdır. Ona görə də, bu alınma onomastik vahidin öncə “b” səsi ilə tələffüz olunduğunu təxmin etmək olar. İki hecadan ibarət olan *purum* etnik yer adına Köktürk abidələrində yalnız iki dəfə Kül-tigin və Bilgə kağan yazılı abidələrində təsadüf olunur. Hər iki abidədə bu onomastik vahidin birinci hecasında yer alan “u” sait səsi yazıldığı halda, ikinci hecasında gələn həmin səs əski imla qaydasına uyğun olaraq bir söz daxilində hərf təkrarlanmasına yol verməmək məqsədi ilə yazılmamışdır:

$\curvearrowright\downarrow\downarrow$:pur(u)m (KTb. 4; BK. 5)

KURIKAN – hansı isə bizə bəlli olmayan qədim bir Türk qəbiləsinin adıdır. Bu üç hecalı etnonimin başında yer alan “k” samit səsi üç formalı hərfin oxa bənzəyən \downarrow hərfi, sözün üçüncü hecasının başında gələn “k” samit səsi isə \uparrow hərfi ilə yazılmışdır. *Kurikan* etnik adının birinci və ikinci hecalarında yer alan “u” və

“ı” sait səsləri, görünür, həmişə yazılmış, son hecasının “a” sait səsi isə sabitləşmiş imla qaydasının tələbinə görə yazılmışdır. Sözün qalın \uparrow (r) və \curvearrowright (n) samit səs yazı işarələri onun məhz arxa damaqda oxunuşunu və tələffüzünü təmin etmişdir (və etməkdədir).

Kurikan qəbiləsi, olsun ki, miladdan sonra birinci minillikdə parçalanmış və ondan ayrılan qəbilə də üç boyu əhatə edən qəbilə birləşməsi təşkil etmişdir. Beləliklə, Üçkurikan qəbilə adı meydana çıxmışdır. *Uçkurikan* qəbilə adının tərkib hissəsini təşkil edən üç sözünün “ü” sait səsi isə imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq, olsun ki, həmişə yazılmışdır:

$\curvearrowright\uparrow\downarrow\downarrow$:kurik(a)n (KTb. 14)

$\curvearrowright\uparrow\downarrow\downarrow\uparrow$:üçkurik(a)n (KTb. 4)

SİR – olsun ki, VIII yüzillikdə yaranmış olan qəbilə adıdır. Yalnız Tonyukuk abidəsində təsadüf edilən bu etnonim, bizcə, Türk etnik adının sinonimi olaraq yaradılmışdır. Etimoloji baxımdan *si+är* (təmiz döyüşçü, adam) tərkib hissələrinə ayrılır. Lakin *sir* etnik adı Türk etnonimini sıxışdırıb aradan çıxara bilməmiş və bir müddət Tonyukukun özünün mənsub olduğu Aşin qəbilə üzvləri arasında, dar bir çərçivədə, həm də çox vaxt Türk sözü ilə birləşmiş halda Türk-sir şəklində işlədilmişdir. Tonyukukun şəərəfinə yazılmış abidənin onun sağlığında, öz qələmindən çıxdığı təsdiq olunarsa *sir* etnoniminin yaradıcısının onun özü olduğunu təxmin etmək olar. Çünki, həmin etnik ad başqa Köktürk yazılı abidələrində öz əksini tapmamışdır.

Sir qəbilə (və ya Türk cəmiyyəti) adı ön damaq ahənginə tabe olduğuna görə “s” və “r” samit səsləri incə \uparrow və \downarrow hərfləri ilə yazılmış, “i” sait səsi də hər dəfə söz daxilində öz qrafik əksini tapmışdır. *Sir* etnonimi ya ismi ya da sinonim birləşmə halında işlədilmiş və özündən sonra, ya da əvvəl gələn Türk

etnonimi və ya sonra gələn *budun* (xalq) sözü ilə bitişik yazılmışdır:

ᠳᠤᠰᠢᠨᠪᠤᠳᠤᠨ:sirbud(u)n (Ton.3) Sir xalqı
ᠳᠤᠰᠢᠨᠪᠤᠳᠤᠨᠲᠦᠨ:Türk-sirbud(u)n (Ton. 11,60,61)
Türk-sir xalqı
ᠳᠤᠰᠢᠨᠪᠤᠳᠤᠨᠲᠦᠨ:Türk-sir bud(u)n(ı)ğ (Ton.62) Türk-sir xalqını

SOĞD – xalq və ölkə mənasını bildiren sözdür. İran dilli soğdalar ticarətlə çox məşğul olduqlarına görə Türk qəbilələri ilə həmişə yaxın təmasda olmuş və nəticədə tamamilə türkləşmişlər. Bu etnik ad əsasında düzəlmiş olan soğdak isə soğdalı mənasını bildiren sözdür. Soğd etnonimi və toponimi arxa damaq ahənginə tabe olduğuna görə onun «s, d» samit səsləri qalın ᠰ (s), ᠳ (d) hərfləri ilə yazılmışdır. Bu etnik adın səs tərkibində yer alan «ğ» səsi isə həmişə arxa damaqda tələffüz edilən sözdə yer aldığına görə incə qarşılığı olmayan ᠭ (ğ) hərfi ilə yazılmışdır. Sözü «o» sait səsi isə həmişə öz qrafik əksini tapmışdır.

Soğd sözü etnik və ölkə adı mənasında:

ᠰᠣᠭᠳᠤ:Soğd (KTb.52) Soğd qəbiləsi və yurdu
Soğdak - soğdalı və soğda xalqı mənasında:

ᠰᠣᠭᠳᠤᠲᠤᠨᠲᠦᠨ:soğd(a)k t(a)p(a) (KTb.31) soğdalılara tərəf

ᠰᠣᠭᠳᠤᠲᠤᠨᠪᠤᠳᠤᠨ:soğd(a)k bud(u)n (KTb.39) soğdak xalqı

ᠰᠣᠭᠳᠤᠲᠤᠨ:soğd(a)k (BK.24) soğdalı

TABĞAÇ - Çin və çinli, eyni zamanda çin əsilli Türk qəbiləsinin adını bildiren sözdür. Qədim Türklər onları eyni

zamanda *xitay* adı ilə tanımışlar. Nizaminin məsnəvilərində bu etnik ad *xitay* şəklindədir⁵.

Tabğaç Köktürk yazılı abidələrində həm xalq adı, həm də tabğaçların yurdu, vətəni mənasını ifadə edir.

Qədim zamanlardan sabitləşmiş imla qaydasına görə, iki hecalı **Tabğaç** onomastik vahidi hər iki hecasındakı sait səslər yazılmadığına görə qalın samit səsləri bildiren qalın ᠲ (t), ᠰ (b), ᠭ (ğ) və qarşılığı olmayan ᠴ (ç) hərfləri ilə yazılmışdır. Ancaq buna baxmayaraq həmin qalın samit səs yazı işarələri **Tabğaç** etnonimini arxa damaq ahəngi ilə oxumağa imkan vermişdir (və imkan verir).

Tabğaç onomastik vahidi etnik ad mənasında:

ᠲᠠᠪᠭᠠᠴᠤᠲᠤᠨ:T(a)bğ(a)ç bud(u)n (ON.Oa. 1; Ton. 7, 11, 12; KTb. 6, 7, 14; KTb. 4, 5)

Tabğaç onomastik vahidi ölkə, xalq mənasında:

ᠲᠠᠪᠭᠠᠴᠤ:(KTb. 4, 8) Tabğaç

ᠲᠠᠪᠭᠠᠴᠤᠲᠤᠨ:t(a)bğ(a)ç il(i)ñä (Ton.1) Tabğaç elində

ᠲᠠᠪᠭᠠᠴᠤᠲᠤᠨᠲᠤᠨ:t(a)bğ(a)ç k(a)ğ(a)n (Ton.19; KTb.8,53; KTk.12)

ᠲᠠᠪᠭᠠᠴᠤᠲᠤᠨ:t(a)bğ(a)çka (ON.2; Ton.2,49) Tabğaç və s.

TARDUS / TARDUŞ – qədim Türk qəbilələrindən birinin adıdır. Bu etnik ad arxa damaq ahənginə tabe olduğuna görə, onun «t,r,d,s» samit səsləri qalın ᠲ (t), ᠷ (r), ᠳ (d), ᠰ (s) hərfləri ilə, həmin sözün *tarduş* variantının sonuncu «ş» samit səsi isə ᠶ (ş) hərfi ilə yazılmışdır. Sözü ilk hecasında yer alan «a» sait səsi təbiidir ki, yazılmamış, əksinə son hecanın «u» sait səsi isə həmişə yazılmışdır:

ᠲᠠᠷᠳᠤᠰᠤᠲᠤᠨ:t(a)rduş bud(u)n (KTb. 13,17,53) *tarduş* xalqı

⁵ Şükürlü Ə.C. Gəncəli Nizamidə türkcülük. Bakı, 2002.

Ön damaq ahənginə tabe olan **tölös** qəbilə adının “t, l, s” samit səsləri incə 𐌲 (t), 𐌶 (l), 𐌱 (s) hərfləri ilə yazıldığı kimi onun birinci hecasında yer alan “ö” sait səsi yazılmış, ikinci hecasının “ö” sait səsi isə yazılmamışdır. Bu cür yazılış əski imla qaydasına uyğundur. **Tölis** variantının isə “ö” sait səsi ilə bərabər “i” sait səsi də yazılmışdır:

𐌶𐌵𐌲: töl(ö)s (BK.Xa. 13)

𐌶𐌵𐌲: tölis (KTb.13)

İmla qaydasına görə, ikinci variantın “i” sait səsi də yazılmamalı idi. Buna baxmayaraq biz onu qüsurlu yox imlanın təkmilləşdirilməsinə cəhd kimi izah etməyi lazım bilirik.

Öncə Orta Asiyada indi də Talas adlanan ərazidə yaşamış olan **tölös/tölis** türk qəbiləsi olsun ki, miladdan sonra birinci minilliyin əvvəllərində Azərbaycana köç etmişdir burada İran dilli qəbilələrin əhatəsinə düşən **tölöslər** qarışma nəticəsində öz türk dilini itirmişdir. Bunun nəticəsində hal-hazırda Azərbaycanda, qismən də İranda yaşayan talışlar meydana çıxmışlar. Yalnız bunu söyləmək yetər ki, çağdaş talış dilinin qrammatik quruluşu İran dillərinin qrammatik quruluşuna yaxındırsa, lüğət tərkibi həm də Azərbaycan türkcəsinə yaxındır və onların dilində qədim türk sözləri də qorunub saxlanmışdır. Bunu Azərbaycanda yalnız Türklərdən ibarət olan Talış adlı kəndlərin mövcud olması hadisəsi də sübut edir.

TÜRÜK – qədim zamanlardan Qərbi Sibirdə, Orta Asiyada, Kiçik Asiyada, Qafqazda, Volqa boyunda, Şərqi Türküstanda və s. yaşayan qohum dilli xalqın ümumi adıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ad yazılı abidələrimizdə həm ad, həm də sifət kimi qeyd olunmuşdur. Prof. Osman F. Sertkaya özünü “Türk adı” məqaləsində bu onomastik vahidin bəzi abidələrdə (Kültigin, Bilgə kağan, Moyun Çur) həm də **Türük** şəklində yazıl-

dığını qeyd edir⁸. Lakin O.Sertkayanın bunu nəyə əsasən söylədiyi adı çəkilmə məqalədə qeyd olunmur.

Türk kəliməsi Mahmud Kaşğarının Divanü Luğat-it Türk əsərində sifət olaraq yetişgin, güclü, qüvvətli, qüdrətli mənalarında verilir.

Türk adı onları əhatə edən digər topluluqlar tərəfindən onların öz dillərinə uyğun olaraq müxtəlif şəkillərdə səsləndirilmişdir. Türkləri çinlilər *Tu-ki-yu*, tibetlilər *Du-rug-gu*, hindlilər *Turukha* və ya *Turuşka*, macarlar *Török*, ruslar *Tork* və *Torki* adlandırmışlar⁹.

Tu+är>Tur sıxışdıran, yol kəsən döyüşçü, adam adını daşıyan ilk Türk qəbiləsi böyüdükcə ondan ayrılan qəbilələrə də **är** sözünün yardımı düzələn adlar vermişlər. Məsələn, **bulqar** (<bölük+är – ayrılmış döyüşçü), uyğur (<uyuk+är – ayıq adam), **xəzər** (<koz +är-qürurlu döyüşçü, adam) və s. Miladdan sonra **Tur** sözü əsasında əmələ gələn Türk (Tur+k/Tür+k – Turlar) sözü tədricən bütün Türk qəbilələrinin ümumi etnik adma çevrilməyə başlamışdır. **Türk** sözü eyni zamanda cəsur və sərt mənalarını da ifadə edir¹⁰. Bu isə çox güman ki, türklərin ümumi xüsusiyyətlərinin etnik adı bildirən sözə transformasiyası nəticəsində baş vermişdir.

Ancaq bu etnonim XX əsrin sonlarına doğru tədricən unudulmağa başlamışdır. Bu etnik adı son min il ərzində yalnız Azərbaycan türkləri yaşatmışlar. Lakin 1937-ci il irtica hərəkətinə başlayan qırmızı imperiya Azərbaycan Türklərinə də bu milli adın işlədilməsinə qadağa qoymuşdur. Ancaq İranda və Cənubi Azərbaycanda yaşayan 30 milyonluq Azərbaycan türkləri indiyədək özlərini “Türk” adı ilə tanımaqdadırlar. Türkiyə

⁸ Osman F. Sertkaya. Göktürk tarixinin meseleleri. Ankara, 1995, səh. 1.

⁹ Yенә orada, səh. 3.

¹⁰ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских языков. Т. III, часть 2. С-II. 1905. стр. 1560.

Türkləri isə yalnız 1924-cü ildə bu etnik adı öz milli adına çevirə bilmişlər.

Bir hecadan ibarət olan **Türk** etnonimi ön damaqda tələffüz olunduğuna görə onun “t, r, k” samit səsləri incə 𐰃 (t), 𐰄 (r), 𐰅, 𐰆 (k) hərfləri ilə yazılmışdır. Sözü “ü” sait səsi isə həmişə yazılmışdır. **Türk** etnoniminin sonunda gələn “k” samit səsinin yazılışı, görünür, uzun müddət sabitlənməmişdir. Beləki, bu sözü “k” samit səsi bir yerdə 𐰇, başqa yerdə 𐰅, və ya 𐰆 hərfləri ilə yazılmışdır. Bu isə daha çox əski yazarların, əlifba bilicilərinin başlıca olaraq yazı vərdişləri ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, Yol(l)ıǵ-Tigin əli ilə yazılmış olan Kül-Tigin və Bilgə kağan abidələrində Türk sözünün “k” samit səsi 45 dəfə 𐰅 hərfi ilə, Tonyukukun əli ilə yazıldığı təxmin edilən abidədə və Ongin abidələrində Türk sözünün “k” samit səsi 12 dəfə 𐰇 hərfi ilə yazılmışdır. Tonyukuk abidəsində həmin “k” səsi altı dəfə 𐰆 hərfi ilə qeydə alınmışdır. Halbuki bu abidələrdə **Türk** etnoniminin ümumi sayı daha çoxdur və o başlıca olaraq 𐰅 hərfi ilə yazılmışdır. Ona görə də üç işarədən ibarət olan 𐰇, 𐰅, 𐰆 hərfləri sırasında 𐰅 hərfinin daha qədim olduğunu təxmin edə bilərik.

Maraqlıdır ki, bütün qədim Türk yazılı abidələrində, eləcə də dahi Azərbaycan şairi Gəncəli Nizaminin məsnəvilərində, demək olar ki, bütün qəbilə, xalq adları həm də onların yurdu, vətəni mənasını ifadə etdiyi halda **Türk** etnonimi heç vaxt Türkün vətəni, yaşayış yeri, yurdu mənasını ifadə etməmişdir. Bu isə görünür, **Türk** sözünün yalnız bir Türk toplumunun deyil, min kilometrərlə bir-birindən uzaq yerlərdə, ölkələrdə məskən salıb yaşayan bütün Türk qəbilə, toplum və xalqlarının ümumi adı olmasından irəli gəlmişdir.

“k” samit səsi müxtəlif şəkildə yazılmış olan **Türk** etnonimini ayrı - ayrılıqda gözdən keçirək.

𐰅 hərfi ilə yazılan Türk etnonimi:

𐰅𐰄𐰃𐰆: Türk (KTb. 1, 3, 6, 7, 8, 10, 13, 16, 18, 21, 22, 25, 27, 34, 46; KTk. 1, 6, 8, 11; BK. 1, 2, 3, 7, 8, 10, 19, 30, 33, 36, 38, Xa.15, Xb.13)

𐰇 hərfi ilə yazılmış olan Türk etnonimi:

𐰇𐰄𐰃𐰆: Türk (ON. 2, 3, Ob. 3; Ton. 1, 2, 3, 9, 17, 18, 20; KTk. 10)

𐰆 hərfi ilə yazılmış olan Türk etnonimi:

𐰆𐰄𐰃𐰆: Türk (Ton.46,50,58,62)

TÜRGÄS/TÜRGİS – miladdan sonra birinci minillikdə Orta Asiyada yaşamış olan Türk qəbiləsinin adıdır. Şübhə yoxdur ki, bu etnonim Türk etnonimi əsasında meydana çıxmışdır və olsun ki, sevimli Türk mənasını ifadə etmişdir. İki hecadan ibarət olan bu etnik ad ön damaqda tələffüz olunduğuna görə samit səsləri incə 𐰃 (t), 𐰄 (r), 𐰅 (g) və 𐰆 (s) hərfləri ilə yazılmışdır.

Köktürk yazılı abidələrində bu etnik adın eyni zamanda **türgis** şəklində yazılmış variantına da təsadüf olunur. Bu isə həmin etnik adın Köktürk ədəbi dilində həm **türgäs** həm də **türgis** variantlarına malik olduğunu sübut edir. Beləliklə, birinci variantın birinci hecasının “ü” sait səsi yazıldığı halda, imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq ikinci hecanın “ä” sait səsi yazılmamışdır. İkinci variantın birinci hecasında “ü” sait səsi ilə yanaşı “i” sait səsi də eyni imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazılmışdır.

Maraqlıdır ki, Köktürk yazılı abidələri üzərində araşdırma işi aparan mütəxəssislər bu etnik adm ikinci hecasında sait səsi yazılmayan variantı da **Türgis** şəklində oxumuş və oxumaqdadırlar. Bizcə bu yanlışlıqdan başqa bir şey deyildir. Ona görə ki, sözü son hecasında “i” sait səsi yazılmayan variant **Türgis** deyil **Türgäs** şəklində oxunmalıdır. Köktürk abidələrində haqqında bəhs olunan etnik ad olsun ki, başlıca olaraq “ä” sait səsi ilə

deyilmişdir. Son hecası “i” sait səsi ilə yazılmış həmin etnik ada üzərində incələmələr aparılan abidələrdə yalnız iki dəfə təsadüf olunur. Sözüün ümumi imlasına gəlincə ön damaqda tələffüz olduğuna görə onun «t, r, g, s» samit səsləri bir qayda olaraq incə Რ (t), Ს (r), Ტ (g) və Უ (s) hərfəri ilə yazılmışdır. Sözüün birinci hecasında yer alan “ü” sait səsi isə həmişə öz qrafik əksini tapmışdır.

Son hecasında heç bir sait səs yazılmayan və “ä” olaraq oxunması lazım gələn **türgäs** etnoniminə aid örnəklər:

ᲠᲡᲢᲣ :türg(ä)s (Ton.21; KTb.18, 37, 38, 53; BK.27, Xb.9)
 ᲠᲡᲢᲣᲤᲶᲟᲠᲡᲢᲣᲤᲶ :türg(ä)s k(a)ğ(a)nta (Ton. 29) Türgäs xanlığından.

Son hecası “i” sait səsi ilə yazılmış olan **Türgis** etnoniminə aid örnəklər:

ᲠᲡᲢᲣᲤᲶᲟᲠᲡᲢᲣᲤᲶ : Türgis k(a)ğ(a)nı (Ton.30) Türgis xanı
 ᲠᲡᲢᲣᲤᲶᲟᲠᲡᲢᲣᲤᲶ :Türgis bud(u)n(t)ğ (KTb.37) Türgis xalqını.

Türgäs/Türgis qəbiləsi olsun ki, eramızın birinci minilliyində parçalanmış və ondan ayrılan Türk qəbiləsi öz bəyliyi və ya xanlığını yaradaraq **kara türgäs** adlanmışdır. Bu mürəkkəb qəbilə adı həmişə bir variantda **k(a)ra türg(ä)ş** şəklində yazılmışdır. Həmin qəbilə adının tərkib hissəsi olan iki hecalı **kara** sifətinin birinci hecasında yer alan “a” sait səsi imla qaydasının tələbinə görə yazılmadığı halda onun sonunda gələn “a” sait səsi isə eyni qaydaya uyğun olaraq həmişə yazılmışdır:

ᲠᲡᲢᲣᲤᲶᲟᲠᲡᲢᲣᲤᲶ ᲠᲡᲢᲣᲤᲶ :K(a)ra türg(ä)s bud(u)n
 (KTb. 4, 38, 39) Qara türkəs xalqı

UYĞUR – Qarluk qəbiləsindən ayrılmış qədim Türk boyunun adıdır. Köktürk yazılı abidələrində çox təsadüf olunan bu iki hecalı qəbilə adı arxa damaq ahənginə tabe olduğuna görə onun həmişə qalın tələffüz olunan “ğ” samit səsi ᲡᲢ , “r” samit səsi isə qalın Რ hərfi ilə, “y” samit səsi isə qalın Ტ hərfi ilə yazılmışdır. Sözüün başında gələn “u” sait səsi imla qaydasının tələbinə görə yazıldığı halda yenə də eyni qaydaya uyğun olaraq təkrara yol verməmək məqsədi ilə ikinci hecada yazılmamışdır. Bunun əksinə olaraq **uyğur** sözüünün ikinci hecasındakı “u” sait səsi bəzi halarda yazılmışdır. Bu imla pozuntusu olsa da biz bunu imla təkmilləşdirilməsinə cəhd kimi qəbul edirik:

ᲠᲡᲢᲣᲤᲶ :uyğ(u)r (BK.37)
 ᲠᲡᲢᲣᲤᲶ :uyğur (MÇ.30)

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ŞƏXS ADLARI

Dilin lüğət tərkibindəki hər bir söz – ad cəmiyyətin tələblərini ödəmək zərurətinin nəticəsi kimi meydana çıxır və istifadə olunur¹¹. Köktürk ədəbi dilində iki-üç çin köklü antroponimi çıxmaq şərti ilə yalnız türk köklü şəxs adlarından istifadə olunmuşdur və bu şəxs adları həm fonetik, həm də tarixi-ənənəvi prinsiplərinin tələblərinə uyğun olaraq yazılmışdır. Maraqlıdır ki, müxtəlif dillərdə və müxtəlif şəxslərin əli ilə yazılmış olan Köktürk abidələrində bu şəxs adlarının fonetik və tarixi-ənənəvi prinsiplərə uyğun olaraq imlası dəyişməz olaraq qalmışdır.

Köktürk yazılı abidələrində mətnlərin mövzusu və tarixi hadisələrlə bağlı olaraq işlədilmiş olan şəxs adlarının demək olar ki, hamısı kişi adıdır. **Bilgə xatun** adını çıxmaq şərti ilə Köktürk qadınlarının hansı tipli, hansı mənalı ada sahib olduqlarını müəyyənləşdirmək çətindir.

Köktürk cəmiyyətində işlədilmiş olan şəxs adları və onların imlası ilə ayrı-ayrılıqda tanış olaq.

AZTUTUQ – Türgəs xanlığında saray buyruqçusu vəzifəsini yerinə yetirmiş tarixi şəxsin adıdır. Bu antroponim Türk qəbilələrindən birinin adını bildiren **az** və qəbilədə əzizləndiyini bildiren **tutuk** (əzizlənmiş) sözlərinin birləşməsindən törəmişdir. Bu mürəkkəb şəxs adının başında gələn “a” sait səsi yazılmamış, onun tərkib hissəsini təşkil edən **tutuk** sözünün isə birinci hecasında yer alan “u” sait səsi yazılmış, ikinci hecasının həmin sait səsi isə imla qaydasına uyğun olaraq yazılmamışdır. Arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə **Aztutuk** şəxs adı qalın və incə qarşılığı olmayan “z” səsini nəzərə almasaq «t, k» samit səsləri qalın ⚡ (t) və ox şəkilli ↓ (k) hərfləri ilə yazılmışdır. Ona görə də bu sözü arxa damaqda qalın sait və samit səsləri ilə oxumaq çətin deyildir:

↓ ⚡ > ⚡ ⚡ : (a)ztut(u)k(KTb.38)

APATARKAN – İltəris kağanın, Kapağan kağanın və Bilgə kağanın vəziri olmuş Tonyukukun və İnəl kağanın birgə üzərinə hərbi yürüş etdiyi Türk qəbilə başçısının adıdır, baba mənasını bildiren **apa** və yüksək təbəqə anlamı ifadə edən **tarkan** sözlərinin birləşməsindən törəmişdir, yüksək təbəqə adamı deməkdir. Maraqlıdır ki, bəzi müasir türk dillərində **apa** sözü qədim türk dilindən fərqli olaraq ana, böyük bacı, ata nənəsi və s. mənalarda işlənməkdədir¹². Bu mürəkkəb şəxs adının tərkib hissəsinə daxil olan **apa** sözünün “a” sait səsi imla qaydasına uyğun olaraq sözün başında yazılmamışdırsa, eyni qaydanın tələbinə uyğun olaraq sözün sonunda yazılmışdır. Həmin sözlə birləşən tarkan sözünün “a” sait səsi orta mövqedə yer aldığına görə yenə də eyni imla qaydasına görə yazılmamışdır. **Apatarkan** şəxs adının arxa və ön damaq ahənginə uyğun gələ biləcək qarşılığı olmayan ↑ (p) səsini çıxmaq şərti ilə qalan “t, r,

¹² Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Изд. “Наука”, Москва 1974, стр. 159.

¹¹ Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988, səh. 34.

ǰ, n” samit səsləri, bir qayda olaraq qalın 𐰄 (t), 𐰆 (r), 𐰇 (ǰ), 𐰈 (n) hərfləri ilə yazılmışdır:

𐰇𐰆𐰆𐰄 𐰄 𐰆 𐰇 𐰈 : (a)pat(a)rk(a)n (Ton.34; BK.Xa. 13)

BAYIRKU – Mogilyan (bilgə kağan) xanın döyüş meydanında məğlub etdiyi qırğız xanının adıdır. Bu şəxs adı da, olsun ki, **bayır** (çöl, bayır, xaric) və **kü** (şan, şöhrət) sözlərinin birləşməsindən törəmişdir. **Bayırku**-şöhrəti kənarında yayılan deməkdir. Lakin incə damaq ahəngli **kü** sözü, olsun ki, arxa damaq ahəngli **bayır** sözünün təsiri altında qalın tələffüzə uyğunlaşdırılmışdır.

Bayırku şəxs adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun “b, y, r, ǰ” samit səsləri qalın 𐰄 (b), 𐰆 (y), 𐰆 (r) “ǰ” samit səsi isə öz qrafik əksini, adətən, ox şəkilli 𐰇 (ǰ) hərfi ilə tapmışdır. Sözün birinci və ikinci hecalarındaki “a, ı” sait səsləri, yazılmamış, sonuncu hecanın sonunda gələn “u” sait səsi isə imla qaydasına əsasən yazılmışdır:

𐰇𐰆𐰆𐰄𐰄 : b(a)y(ı)rku(KTb.35,36)

BAZ – öncə türk-sir xalqına düşmən kəsilmiş olan, 730-cu ildə Bilgə kağanın zəfərli yürüşündən sonra onunla birləşən Doqquz oğuz qəbilə birliyinə başçılıq etmiş xanın adıdır. Sülh dostluq mənasını bildirən sözdür. Türk-sir xalqı içərisində xüsusi bir hörmətlə qarşılanan bu şəxsin qəbri üzərində abidə ucaldılmış, ona sitayiş edilmişdir. Bir hecadan ibarət olan **Baz** şəxs adı arxa damaqda tələffüz edildiyinə görə onun “b” samit səsi incə qarşılığı olan qalın 𐰄 hərfi ilə yazılmışdır, qalın “a” sait səsi isə imla qaydasına uyğun olaraq sözün ortasında yer aldığına görə yazılmamışdır:

𐰇𐰆𐰆𐰄𐰄 : B(a)z k(a)ğ(a)n (KTb. 14,16) Baz xan

BAĞA – kişilərə verilmiş olan ad olmuşdur. Köktürk qəbilələri, görünür, bağaya xüsusi bir etiqad bəsləmişlər. Ancaq bu canlı məxluq heç vaxt türklərin totemi olmamışdır. Təhsil görmüş yüksək təbəqənin övladlarının adı çox vaxt **tarkan** sözü (rütbəsi) ilə paralel çəkilmişdir. Maraqlıdır ki, Ongin yazılı abidələrində bu şəxs **Təğri Bağ** adlandırılmışdır. Tonyukukun, Bilgə kağanın şərəfinə yazılmış abidədə isə **Bağa** adı hörmət əlaməti olaraq **tarkan** sözü (rütbəsi) ilə birgə çəkilmişdir: **Bağa tarkan** (cənab bağa).

Bağa şəxs adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun “b” samit səsi incə qarşılığı olan qalın 𐰄, həmişə qalm tələffüz olunan “ğ” samit səsi isə 𐰆 hərfləri ilə yazılmış, arxadamaq (qalın) “a” sait səsi isə təbiidir ki, sözün ortasında yazılmadığı halda, sonunda imla qaydasına görə yazılmışdır:

𐰆𐰆𐰄𐰄 : b(a)ğa (ON.5)

𐰇𐰆𐰆𐰄 𐰆𐰆𐰄 : b(a)ğa t(a)rk(a)n (Ton.6; BK.Xa.14)

BUMIN – Türk qəbilələrini Çin əsarətindən xilas edən qiyamçı dəstənin başçısı və 552 -ci ildə Köktürk dövləti başçısının (xanlar xanının) adıdır. İki hecadan ibarət olan bu şəxs adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun “b, n” samit səsləri qalın 𐰄 (b), 𐰈 (n) hərfləri ilə, “m” samit səsi qalın-incə qarşılığı olmayan 𐰆 hərfi ilə yayılmışdır. Bu şəxs adının sabit imla forması yaranıncayadək, görünür, uzun bir zaman keçmişdir. Belə ki, 690-692-ci illərdə yazıldığı təxmin edilən Ongin abidələrində Bumın şəxs adının birinci hecasında yer olan “u” sait səsi yazılmadığı halda ikinci hecasının “ı” sait səsi yazılmışdır:

𐰇𐰆𐰆𐰄 𐰆𐰆𐰄𐰄 : b(u)mın k(a)ğ(a)n (ON.1) Bumın xan

Kül-tigin abidəsində isə bunun əksinə olaraq **Bumın** şəxs adının birinci hecasında yer alan “u” sait səsi yazıldığı halda ikinci hecasındaki “ı” sait səsi yazılmamışdır. Əslində həmin

antroponimin imlası Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına tam uyğundur. Çünki həmin imla qaydasına görə iki, üç hecalı sözlərdə sait səslərin yazılışı ya birinci, ya da sonrakı hecalarda təkrara yol verməmək üçün ixtisar edilmişdir. Sözün ikinci hecasında “m” və “n” samit səsləri arasında tələffüz olunan “ı” sait səsi isə yazılmalı idi. Lakin ilk gündən onun imlası bu şəkildə sabitləşərək qalmış, tarixi-ənənəvi yazı forması almışdır.

ÇAÇA – Çinlilərə məxsus kişi adıdır. Kül-tigin və Bilgə kağan abidələrində adı keçən bu şəxs Çin generalı olmuşdur. Türk sərkdəsi Kül-tigin iyirmi bir yaşında ikən bu Çin generalı ilə döyüş meydanında qarşılaşmış və onu ağır məğlubiyyətə uğratmışdır. Sənün (general) rütbəsini daşımış olan Çaça sənünün Kül-tigin əsir götürmüşdür.

İki hecadan ibarət olan **Çaça** şəxs adının samit səsləri Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına uyğun olaraq qalın-incə qarşılığı olmayan 𐰇 (ç) hərfi ilə yazılmış, eyni qaydanın tələblərinə uyğun olaraq birinci hecasında yer alan “a” sait səsi yazılmadığı halda, sözün sonunda gələn “a” sait səsi isə yazılmışdır:

𐰇 𐰃 𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 𐰇 𐰇 𐰇:Ç(a)ça s(ä)ñünkä (KTb.32) Çaça sənünə
𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 𐰇 𐰇 𐰇:Ç(a)ça s(ä)ñün (BK.26) Çaça sənün

BÄRÇÄKÄR – mürəkkəb şəxs adıdır. Soğda xanlığından Kül-tiginin dəfn mərasimində iştirak etmək üçün şəxsin adıdır. İrən dilli xalqın nümayəndəsi olsa da onun adı Türk köklüdür, olsun ki, **börü**+ **çökär** sözlərinin birləşməsindən törəmişdir, qurd basan deməkdir. Ön damaqda tələffüz olunduğuna görə bu şəxs adının samit səsləri (qarşılığı olmayan ç səsini çıxmaq şərti ilə) təbiidir ki, incə 𐰇 (b), 𐰃 (r), 𐰇 (k) hərfləri ilə yazılmışdır. Hər üç hecada yer alan “ä” sait səsi isə imla qaydasının bəlli tələbinə görə yazılmamışdır:

𐰇 𐰇 𐰇 𐰇 𐰇:b(ä)rç(ä)k(ä)r (KTb.52)

BOĞÜ – həzz almaqdan doyan mənasını bildirən şəxs adıdır. Yalnız Tonyukuk abidəsində yer almış olan bu antroponimin iki yazılış şəklinə rast gəlirik. Birinci yazılış şəklinə sözün birinci hecasının “ö” sait səsi yazılmış, ikinci halda isə birinci hecanın deyil, ikinci hecanın “ü” sait səsi yazılmışdır. Bögü VIII yüzilin iyirminci illərində Bilgə kağanla yaxın münasibətdə olan Türk xanlarından biri olmuşdur.

Bögü şəxs adı ön damaq ahənginə tabe olduğuna görə onun “b, g” samit səsləri incə 𐰇 (b), 𐰇 (g) hərfəri ilə yazılmışdır. Sözün “ö” sait səsi isə imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazıda öz əksini tapmışdır. Bu şəxs adının həm də **Bökü** şəklinə yazılması onun iki variantda işləndiyini sübut edir:

𐰇 𐰇 𐰇 𐰇 𐰇:bög(ü) k(a)ğ(a)n (Ton. 34) Bögü xan

𐰇 𐰇 𐰇 𐰇 𐰇 𐰇 𐰇:b(ö)kü k(a)ğ(a)nka (Ton.50) Bögü xana

Maraqlıdır ki, Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına əsaslanan qədim yazar birinci hecada şəxs adının birinci hecasında yer alan “ö” sait səsini yazdığına görə ikinci hecasının sonunda gələn yaxın məxrəcli “ü” sait səsini yazmamışdır. Halbuki əski imla qaydasına əsasən birinci hecadakı sait səs deyil, ikinci hecadakı sait səs öz qrafik əksini tapmalı idi. İkinci halda isə şəxs adının birinci hecasındakı “ö” sait səsi yazılmadığı halda imla qaydasına riayət edilməklə sonda gələn “ü” sait səsi yazılmışdır.

İNÄL – kişi adıdır. Olsun ki, bu şəxs adı **önäl** felindən düzəldilmişdir, sağalmaq (və ya sağalan) mənasını ifadə edir. **İnäl** tarixi bir şəxsin Tonyukukun qayınatasının adıdır və Kapağan kağanın hökmdarlığı dönəmində Aşın qəbiləsinin xanı olmuşdur.

Bu şəxs adı ön damaqda tələffüz olunduğuna görə onun “n, l” samit səsləri incə \aleph (n) və Υ (l) hərfləri ilə yazılmışdır. Həmin imla qaydasının tələbi ilə **İnäl** şəxs adının birinci hecasının “i” sait səsi yazıldığı halda, ikinci hecasında yer alan “a” sait səsi isə yazılmamışdır:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰡𐰍:İn(ä)l k(a)ğ(a)nka (Ton.31,45) İnäl xana

İLBİLGÄ – İltəris kağanın arvadının, Mogilyan xanın və Kül-tiginin anasının adıdır, 692-ci ildə ölmüşdür. Bu şəxs adı Köktürk yazılı abidələrində rast gəlmə bəlkə də yeganə qadın adıdır. Elin ağıllı bilikli xanımı mənasını bildirir. Ön damaqda tələffüz olunduğuna görə **Bilgä** şəxs adının “l, b” samit səsləri incə Υ (l), \diamond (b) və həmişə incə “g” səsini ifadə edən ϵ hərfi ilə yazılmışdır. Bu mürəkkəb şəxs adının “i” və sözün sonunda yer aldığına görə “ä” sait səsi, görünür həmişə yazılmışdır:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰡𐰍:İlbilgä k(a)tun (KTb.11) İlbilgə xatun

İLTÄRİS – Mogilyan kağanın və Kül-tiginin atasının adıdır, 690-cı ildə ölmüşdür. Bu şəxs adı, olsun ki, **İltörüs** (el oğlu, el övladı) sözlərinin birləşməsindən törəmişdir. Bu üç hecalı kişi adının birinci hecasının “i” sait səsi yazıldığı halda, ikinci hecasında yer alan “ä” sait səsi, adətən, yazılmamış və üçüncü hecasındakı “i” sait səsi bəlli imla qaydasına görə (təkrara yol verməmək məqsədi ilə), adətən, yazılmamışdır.

İltəris – şəxs adı ön damaqda (incə) tələffüz olunduğuna görə onun “l, t, r, s” samit səsləri də həmişə incə Υ (l), r (t), Υ (r), r (s) hərfləri ilə yazılmışdır:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰡𐰍:İlt(ä)r(i)s k(a)ğ(a)n (Ton.7, 48, 50, 54, 61; KTb. 11) İltəris xan

Tonyukuk abidəsində **İltəris** adının üçüncü hecasında yer alan “i” sait səsi yazılmışdır. Bu hadisə imla pozuntusu olsa da oxunuşun asanlaşmasına xidmət etdiyinə görə imlanı təkmilləşdirmək cəhdi kimi dəyərləndirilə bilər:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰡𐰍:İlt(ä)ris k(a)ğ(a)n (Ton.59)

Ongin abidələrində **İltəris** şəxs adının başında yer alan sait səs yazılmamışdır. Ancaq buna baxmayaraq Köktürk yazılı abidələrini tədqiq və nəşr etmiş olan V.Tomsen, V.Rodlov, H.N.Orkun, P.M.Melioranski, S.Y.Malov kimi məşhur tədqiqatçılar onu “i” sait səsi ilə oxuyub yazdıqlarına görə Köktürk abidələri ilə məşğul olan başqa mütəxəssislər də onu **İltəris** olaraq oxuyublar. Bizcə, birinci hecasının başında sait səsi yazılmamış olan r (i)s şəxs adı **Elt(ä)r(i)s** və ya **Ältär(i)s** şəklində oxunmalıdır. Çünki sözün əvvəlində və ortasında gələn “e, ä” sait səsləri “a” sait səsi kimi, adətən, yazılmamışdır. Bu isə həmin şəxs adının hansı isə Köktürk şivəsində eyni zamanda **Elt(ä)r(i)s** və ya **Ältär(i)s** şəklində işlədilmiş olduğunu göstərir:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰡𐰍:(e)lt(ä)r(i)s k(a)ğ(a)n (ON.4, Oa 3)

İSTÄMİ – 554-cü ildə Muğan kağandan sonra hakimiyətə gəlmiş olan Türk hökmdarının adıdır. Olsun ki, **İstäm** (axtarış) sözündən törəmiş olan bu üç hecalı şəxs adının başında gələn “i” sait səsi, görünür, həmişə yazılmışdır. Çünki, “i” sait səsi sözün başında, adətən, yazıldığı halda, ikinci və ya üçüncü hecasında, demək olar ki, həmişə yazılmamışdır. Ancaq bu şəxs adının sonunda gələn “i” sait səsi yazılmışdır. Çünki söz sonunda bütün sait səslər kimi “I” sait səsi də təkrar olaraq yazılmışdır. **İstämi** artroponimi ön damaqda tələffüz olunduğuna görə “s, t” samit səsləri də qalın qarşılığı olan incə r (s), r (t) hərfləri ilə yazılmışdır:

ᠶᠠᠨᠠᠨᠴᠤᠴᠢᠷᠠᠨ :İstāmi k(a)ğ(a)n (KTb.1) İstāmi xan

İNANÇU ÇUR – Köktürk yazılı abidələrində, çox az təsadüf olunan şəxs (kişi) adlarındadır. **Çur** qədim tatar, Monqol boylarında **bəy**, **xan** sözlərinə yaxın və sinonim mənalı rütbə adı olmuşdur. Ona görə Köktürk yazılı abidələrində bəzi şəxs adlarının sonunda həmin rütbə adına, o cümlədən, **İnançu** şəxs adının sonunda da rasi gəlirik. Üç hecalı **İnançu** şəxs adının başında gələn “i” sait səsi qədim imla qaydasının tələbinə görə başqa sözlərdə olduğu kimi həmişə yazılmış, ikinci hecasının “a” sait səsi təbiidir ki, eyni imla qaydasının tələbinə görə yazılmadığı halda, sözün sonunda gələn “u” sait səsi isə tuduğu mövqeyinə görə yazılmışdır. Bu şəxs adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun “n” samit səsi qalın 𐰽 (n) hərfi ilə yazılmışdır, **nç** samit səs birləşməsinin və **ç** samit səsinin isə qalın-incə qarşılığı olmadığına görə bu formada yazılmışdır:

ᠶᠠᠨᠠᠨᠴᠤᠴᠢᠷᠠᠨ :İnançu çur (KTb. 53)

İSYİ LİKĀN – Kül-tiginin dəfn mərasimində iştirak etmiş olan Çin nümayəndə heyətinin başçısının adıdır. Bu isə həmin şəxs adının Çin köklü olduğunu göstərir. Bunu həmin şəxs adının, olsun ki, soyad və ya ləqəb bildirən ikinci qisminin “i” səsi ilə başlaması hadisəsi də sübut edir. **İsyi likān** şəxs adının birinci tərkib hissəsinin hər iki hecasının “i” sait səsi Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazıldığı halda ikinci tərkib hissəsinin birinci hecasında yer alan “i” sait səsi yazılmış, “ä” sait səsi isə həmin imla qaydasına uyğun olaraq yazılmamışdır. Bu şəxs adı ön damaqda tələffüz olunduğuna görə “s, y, l, k” samit səsləri həmişə incə samit səs yazı işarələri, daha doğrusu qalın-incə qarşılığı olmayan 𐰽 (s), 𐰽 (y), 𐰽 (l), 𐰽 (k) və 𐰽 (ŋ) hərfliəri ilə yazılmışdır:

ᠶᠠᠨᠠᠨᠴᠤᠴᠢᠷᠠᠨ :İsyi lik(ä)ŋ (KTb.52)

KAPAĞAN – İltəris kağanın kiçik qardaşının adıdır, 690-cı ildən başlayaraq 715-ci ilədək hakimiyyətdə olmuş və Köktürk dövlətinin sərhədlərini Orta Asiya və Qəndəharadək genişləndirmişdir. **-ağan** şəkilçisinin **kap** felinin sonuna artırılması ilə əmələ gələn **Kapağan** (qapan, işğal edən) feli sifətinin təcrid olunması yolu ilə əmələ gələn bu üç hecalı şəxs adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun “k, ğ, n” samit səsləri yalnız qalın samit səsləri adlandıran 𐰽 (k), 𐰽 (ğ), 𐰽 (n) eləcə də qalın-incə qarşılığı olmayan 𐰽 (p) hərfliəri ilə yazılmışdır. Bu şəxs adının başında yer alan “k” samit səsi üç eyni və ya yaxın funksiyalı 𐰽, 𐰽, 𐰽 hərfliərindən yalnız 𐰽 hərfi ilə yazılmışdır. Hər üç hecada yer alan “a” sait səsi isə, təbiidir ki, bu şəxs adının yazılışında öz qrafik əksini tapmamışdır. Beləliklə, **Kapağan** antroponiminin yalnız samit səsləri yazılmışdır. Lakin buna baxmayaraq samit səslərin qalın hərfliərlə yazılışı onu əslində olduğu kimi və ya yaxın şəkildə oxumağa imkan vermişdir (və imkan verir):

𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽:K(a)p(a)ğ(a)n (ON. 4) Kapağan

𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽:K(a)p(a)ğ(a)n k(a)ğ(a)n (Ton. 51, 60, 61; BK. 37) Kapağan xan

KUĞ SĀDŪN – Çin köklü kişi adıdır, Çin hərbi birləşməsinin sərkərdəsi olmuş, Bilgə kağanın (Mogilyanın) döyüşçüləri ilə vuruşmuşdur. **Kuğ** şəxsin adıdır, **sāñün** isə hərbi rütbədir, olsun ki, general mənasını ifadə etmişdir. Bir hecadan ibarət olan **Kuğ** şəxs adı Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına uyğun olaraq arxadamaq ahəngə tabe olan “k” və “ğ” samit səsləri ancaq qalın samit səs üçün nəzərdə tutulan ox şəkilli 𐰽 (k), 𐰽 (ğ) və qalın-incə qarşılığı olmayan 𐰽 (ŋ) hərfliəri ilə yazılmışdır. Bu şəxs adının “u” sait səsi də eyni imla qaydasının tələblərinə uyğun

olaraq, görünür, hər zaman yazılmışdır. Belə ki, bu şəxs adı abidələrdə təkrarlanmadığına görə onun sabit imla özəlliyi haqqında fikir yürütmək çətinidir:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚:Kuğ s(ä)ñün (BK. Xa.8) general Kuğ

KUNI SÄDÜN – Kapağan kağanla döyüşmüş Çin ordusunun sərkərdəsinin adıdır. **Kuni** çinli sərkərdəsinin adı, **s(ä)ñün** isə baş komandır və ya general mənasını bildiren hərbi rütbədir. Arxa damaqda tələffüz edildiyinə görə çin köklü **Kuni** şəxs adının “k, n” samit səsləri qalın, ↓ (k̄), ⊙ (n) hərfləri ilə yazılmışdır. **Kuni** şəxs adının birinci hecasında yer alan “u” və ikinci hecanın sonunda gələn “i” sait səsi imla qaydasının tələbinə görə, olsun ki, həmişə yazılmışdır:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚:Kuni s(ä)ñün (Ton.9) general Kuni

KÜL-TİĞİN – İltəris kağanın kiçik oğlunun adıdır. **Kül** onun adı, **tigin** isə xan ailəsinin oğlan övladına verilən rütbədir. Bu ad, olsun ki, düzəltmə sözdür və **kü+ül** (şöhrət və məchul növ şəkilçisi) tərkib hissələrindən ibarətdir, şan, şöhrət sahibi, və ya şöhrətlənmiş mənasını ifadə edir. Ona görə **Kül** şəxs adının “ü” sait səsinin uzun tələffüz olunduğunu təxmin etmək olar. **Tigin** rütbəsi həmişə **küül** adı ilə birgə işlədildiyinə görə **Kültigin** şəklində mürəkkəb şəxs adının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu şəxs adı Köktürk yazılı abidələrində ən çox təkrarlanan antroponimlərdən biridir. Yalnız bunu söyləmək yetər ki, həmin şəxs adı Kül-tigin abidəsində 21 dəfə təkrarlanmış və onun yazılışında heç vaxt imla yanlışlığına yol verilməmişdir.

Kül-tigin – antroponimi ön damaqda tələffüz olunduğuna görə onun həmişə incə samit səsi ifadə edən 𐰽 (k) və 𐰚 (g) hərflərini nəzərə almasaq, qalan «l, t, n» samit səsləri, bir qayda olaraq, incə 𐰽 (l), 𐰏 (t), 𐰽 (n) hərfləri ilə yazılmışdır. Bu şəxs

adının birinci və ikinci hecasında yer alan “ü, i” sait səsləri, adətən, yazıldığı halda, sonuncu (üçüncü) hecasında gələn “i” sait səsi, bir qayda olaraq yazılmamışdır. Çünki əski imla qaydasına görə bir söz daxilində eyni və ya yaxın məxrəcli sait səslər əksər hallarda təkrar olaraq yazılmamışdır:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚:Kül-tig(i)n (KTb. 27, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 50, 53)

Kül-tigin şəxs adının “k” səsi çox az hallarda həm də 𐰽 hərfi ilə yazılmışdır:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚:Kği-tigin (KTb.26)

Maraqlıdır ki, şəxs adının **tigin** tərkib hissəsinin birinci hecasında yer alan “i” sait səsi yalnız bir dəfə yazılmamışdır. Ona görə bu bir yazılış formasına əsaslanaraq **Kül-tigin** şəxs adının **Kül-tegin** olaraq oxunan mütəxəssislər yanlışlığa yol verməkdədirlər. Bizcə, **Kül-tigin** şəxs adının eyni zamanda **Kül-tegin** variantı da işlədilmişdir. Ona görə yalnız bir dəfə “i” sait səsi yazılmamış olan həmin adı **Kül-tegin** olaraq oxumaq daha doğru olardı:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚:Kül-t(e)gin (KTb.48)

KÜLİ-ÇUR – Turk-sir dövlətinin ordu qüvvəsi ilə uzun müddət savaşa girən, ən sonda isə Bilgə kağanın dövlətinə qatılan Türk xanlığının başçısının adıdır. Lakin **Küli** adlı bir hökmdar **xan** rütbəsi deyil **çur** rütbəsi daşımışdır.

Küli-çur şəxs adı onun şərəfinə qoyulmuş abidənin üzərində, üç-dörd variantda olan 𐰽, 𐰽, 𐰽, 𐰽 hərflərindən yalnız 𐰽 variantı ilə, Bilgə kağan abidəsində isə 𐰽 (k) hərfi ilə yazılmışdır. Bu şəxs adı ön damaqda tələffüz olunduğuna görə **Küli** sözünün “l” samit səsi onu ifadə edən hərfin qalın qarşılığı

olan incə ʏ hərfi ilə yazılmışdır. Əski imla qaydasına uyğun olaraq iki hecalı **Küli** adının hər iki hecasında yer alan “ü, i” sait səsləri isə, həmişə yazılmışdır. **Küli-çur** adının tərkib hissəsinə çevrilən **çur** rütbəsinin qalın-incə qarşılığı olmayan ʘ (ç) hərfini nəzərə almasaq onun “r” samit səsi qalın ʘ (r) hərfi ilə yazılmış, hecanın ortasında gələn “u” sait səsi də, adətən, öz qrafik əksini tapmışdır:

𐰃𐰆𐰪𐰽𐰢:Kǵli-zur (KZ. 2, 3, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 24)

Bilgə kağan abidəsində:

𐰃𐰆𐰪𐰽𐰢𐰪:Küli-çur (BK. Xa. 13)

Küli-çur abidəsində **Küli-çur** şəxs adı yalnız bir dəfə **Kül çr** şəklində yazılmış və həm də onun tərkib hissələri (ad və rütbə bildirən sözlər) arasında qoşa nöqtə qoyulmuşdur:

𐰃𐰆𐰪:YNB:Kül-çur (KÇ. 6)

Bizcə Kül şəxs adının ikinci hecasının “i” saitinin yazılmaması hadisəsi imla pozuntusundan başqa bir şey deyildir.

KÜL IRKIN -Bilgə kağan dönəmində YAŞAMIŞ Türk bəylərinin birinin adıdır. Bu şəxs adının birinci tərkib hissəsi, şübhəsiz ki, Kül-tigin şəxs adının birinci hissəsi ilə eyniyyət təşkil edir. iki hecadan ibarət olan **Irkin** olsun ki, müqəddəs hörmətli mənasını bildirən **irk** sözünün vasitə (alətlilik) hal formasının daşlaşmış şəklidir. Bir-birindən qoşa nöqtə ilə ayrılan **Kül:ırkın** şəxs adının birinci tərəfi ön damaqda tələffüz olunduğuna görə “k, l” samit səsləri ilə yazılmışdır. Sözü “ü” sait səsi də imla qaydasının tələbinə görə olsun ki, həmişə yazılmışdır:

𐰢𐰆𐰪𐰪:YNB:Kül-ırkın (BK. Xa. 14)

Kül-ırkın şəxs adının ikinci tərkib hissəsi olan **ırkın** sözünün başında gələn “r” sait səsi imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazıldığı halda, ikinci hecasında yer alan eyni sait səs həmin qaydaya görə yazılmamışdır. Qalın ʘ (r), ʘ (k) hərflərinin yazılışı da imla qaydasının tələblərinə uyğun olaraq sözdə öz qrafik əksini tapmışdır. Ancaq sonda gələn “n” samit səsinin qalın ʘ (n) hərfi ilə deyil, incə ʏ (n) hərfi ilə yazılması imla pozuntusudur.

Nəğ SəğÜN Kül-tiginin dəfn mərasimində iştirak etmək üçün Buxaradan gəlmiş elçinin adıdır. Türk dilində “n” samit səsi ilə başlayan söz olmadığına görə **Nəğ** şəxs adının Türk köklü deyil, iran köklü olduğunu söyləmək olar. **Səğün** isə, irəlidə qeyd etdiyimiz kimi qədim Çin dilində yüksək hərbi rütbə anlamı ifadə edən söz olmuşdur. **Nəğ səğün** şəxs adının **nəğ** tərkib hissəsinin “n” samit səsi ön damaqda tələffüz olunduğuna görə incə ʏ (n) hərfi ilə yazılmışdır. Sağır “ŋ” səsini bildirən ʘ hərfinin isə qarşılığı olmadığına görə ön damaq ahənginin tələbinə görə dəyişməmişdir. Bu şəxs adının “ä” sait səsi isə, “a, ä, e” sait səsləri üçün tətbiq olunan imla qaydasına görə, təbiidir ki, yazılmamışdır. Həmin şəxs adı ilə birləşən **səğün** sözünün isə imlası irəlidə söylədiyimiz kimi dəyişməmişdir. Ən maraqlısı budur ki, həmin sözün birinci hecasında yer alan sağır “ŋ” hərfi həmişə ʘ hərfi ilə yazılmış, ikinci hecasının “ü” sait səsi də öz yerində qrafik əksini tapmışdır:

𐰢𐰆𐰪𐰪𐰢:n(ä)ŋ s(ä)ŋün (KTb. 52)

OĞUL TARKAN – Kül-tiginin dəfn mərasimində iştirak etmək üçün **Nəğ səğünlə** birlikdə Buxara ulusundan gələn şəxsin adıdır. **Nəğ səğündən** fərqli olaraq **Oğul tarkan** şəxs adının Türk köklü olduğu şübhəsizdir. Bu isə VIII əsrdə Mərkəzi Asiyanın Buxara ulusu əhalisinin qarışıq tərkibli olduğunu, daha doğrusu, əsasən Türk və İran dilli əhalidən ibarət olduğunu

göstərir.

İki hecadan ibarət olan **Oğul** şəxs adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə samit səsləri həmişə qalın tələffüz olunan ᠨ (ğ) və incə qarşılığı olan qalın ᠯ (l) hərfləri ilə yazılmışdır. Sözüün başında gələn arxadamaq “o” sait səsi sabitləşmiş əski imla qaydasına görə yazıldığı halda ikinci hecasında yer alan yaxın məxrəcli “u” sait səsi yazılmamışdır. **Oğul** adını daşımış olan kişi yüksək (varlı və oxumuş) təbəqədən olduğuna görə **tarkan** rütbəsi daşımışdır. **Oğul** şəxs adı **tarkan** rütbəsi ilə bitişik yazılmışdır:

ᠣᠭᠤᠯᠤᠰᠢᠨᠠᠷᠠᠨᠠᠨ:Oğ(u)lt(a)rk(a)n (KTb. 52)

SABRA TAMĞAN – Tacan xan dönəmində yüksək təbəqəyə mənsub olan şəxsin adıdır. **Sabra** adı ilə yanaşı gələn **Tamğan** olsun ki, **Sabra çurun** soyadı olmuşdur. **Sabra** adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun başında yer alan “s” samit səsi qalın ᠰ (s) hərfi ilə yazılmalı idi, lakin incə “s” səsi üçün nəzərdə tutulan ᠰ (s) hərfi ilə yazılmışdır və bizim qənaətimizə görə bu hadisə imla pozuntusudur. Bu şəxs adının qalan “b, r” samit səsləri isə incə qarşılığı olan qalın ᠪ (b), ᠷ (r) hərfləri ilə ifadə olunmuşdur. İki hecadan ibarət olan **Sabra** şəxs adının birinci hecasında yer alan “a” sait səsi imla qaydasına uyğun olaraq yazılmadığı halda, ikinci hecasının sonunda gələn həmin sait səs eyni imla qaydasının tələbinə görə yazılmışdır. Bunu, həmin adın ikinci tərkib hissəsi olan **Tamğan** antroponimi haqqında da söyləmək olar. Bu adın “t, n” samit səsləri incə qarşılığı olan qalın ᠲ (t), ᠨ (n) hərfləri və qalın-incə qarşılığı olmayan ᠮ (m), ᠭ (ğ) hərfləri ilə yazılmışdır. **Tamğan** antroponiminin hər iki hecasında yer alan “a” sait səsləri isə imla qaydasına uyğun olaraq yazılmamışdır:

ᠰᠠᠪᠷᠠᠲᠠᠮᠭᠠᠨ:s(a)bra t(a)mğ(a)n (ON. 4)

TAÇAM – Olsun ki, İltəris kağanın hökmdarlığından bir qədər sonra yaşamış Türk xanının adıdır. Ongin abidələri də İltəris xanın və onun xanımı İlbilgə xatunun deyil, **Taçam** xanın şərəfinə, təxminən VIII əsrin sonlarında yazılmışdır. **Taçam** şəxs adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə “t” samit səsi incə qarşılığı olan qalın ᠲ (t) və qalın-incə qarşılığı olmayan ᠴ (ç), ᠮ (m) hərfləri ilə yazılmışdır. Bu tarixi şəxs adının hər iki hecasında yer alan “a” sait səsi isə əski imla qaydasına görə yazılmamışdır. Buna baxmayaraq sözüün başında gələn qalın ᠲ hərfi sözü arxa damaqda əslinə yaxın bir şəkildə oxumağa imkan vermişdir (və imkan verir):

ᠲᠠᠴᠠᠮ:T(a)ç(a)m (ON. Oa. 4, Ob. 1,3,4,7)

TİNƏSİ OĞLU—əski Türk sərkərdələrindən birinin adıdır. Sözsüz ki, bu isim həmin sərkərdənin deyil, atasının adıdır və oğlu sözü ilə birlikdə, bir növ, soyad olaraq işlədilmişdir. Ön damaqda tələffüz olunduğuna görə **tinəsi** şəxs adının “t, n, s” samit səsləri incə ᠲ (t), ᠨ (n), ᠰ (s) hərfləri ilə yazılmış, sözüün birinci hecasında əksini tapan “i” sait səsi imla qaydasına görə yazıldığı halda, ikinci hecasında gələn “ä” sait səsi isə yazılmamışdır. Sözüün ikinci hecasının “i” sait səsi bütün başqa sait səslər kimi imla qaydasına uyğun olaraq öz qrafik əksini tapmışdır:

ᠲᠢᠨᠢᠰᠢᠣᠭᠤᠯᠤ:Tin(ä)si oğlu (Ton. 44, 47)

TODA-TİGİN – Kapağan kağanın döyüşdə həlak olan nişanlı oğlunun adıdır. İki hecadan ibarət olan **Toña** şəxs adının sonunda gələn **tigin** rütbə adı onun xan nəslindən olduğuna işarə edir. Bu şəxs adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun başında yer alan “t” samit səsi incə qarşılığı olan qalın ᠲ (t),

qalın-incə qarşılığı olmayan sağır ʎ(ŋ) hərfi ilə yazılmışdır. **Toņa** şəxs adının birinci hecasının ortasında yer alan “o” və ikinci hecasının sonunda gələn “a” sait səsləri əski imla qaydasının tələblərinə uyğun olaraq yazılmışdır. Ancaq **Toņa** şəxs adından sonra gələn **tigin** rütbə adı bir yerdə bitişik, başqa yerdə isə ayrı yazılmışdır:

𐌊𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆:Toņa tig(i)n (KTb. 47)

𐌊𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆:Toņa tig(i)n (BK. 31)

TODRA – Toņa tiginin dəfn mərasimində iştirak etdiyi zaman Kül-tigin tərəfindən öldürülən doqquz nəfərdən birinin adıdır. Bu iki hecalı şəxs adı arxa damaq ahənginə uyğun olaraq tələffüz olunduğuna görə onun “t, r” və qalın-incə qarşılığı olmayan “ŋ” samit səsləri qalın 𐌆(t), ʎ(r) və ʎ(ŋ) hərfləri ilə yazılmışdır. Birinci hecasının ortasında və sonunda gələn “o” və “a” sait səsləri də eyni imla qaydasına uyğun olaraq sözdə öz qrafik əksini tapmışdır:

𐌊ʎʎ𐌆𐌆:Toņra (Ton. 9;KTb.47;BK. 31)

TOŃYUKUK – Gənc yaşlarında Çində təhsil almış üç Türk hökmdarına, İltəris kağana, Kapağan kağana, Bilgə (Mogilyan) kağana vəzirlik edən, bəzən orduda baş komandan vəzifəsini yerinə yetirmiş olan tarixi bir şəxsin adıdır. Üç hecadan ibarət olan **Toñuyukuk** adı arxa damaqda tələffüz edildiyinə görə onun “t” samit səsi incə qarşılığı olan qalın 𐌆 hərfi ilə, qalan “ñ, k” samit səsləri yalnız qalın samit səsləri ifadə edən 𐌆(ñ), və ox şəkilli ʎ(k) hərfləri ilə yazılmışdır. Bu şəxs adının “o, u” sait səslərindən yalnız “o” səsi şəxs adının birinci hecasında öz qrafik əksini tapmış, ikinci və üçüncü hecasında yer alan “u” sait səsi isə sabitləşmiş imla qaydasının tələblərinə görə, adətən, yazılmamışdır:

𐌊𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆:Toñ(u)k(u)k (Ton. 1,5,17,34,37,47,58)

Bilgə kağan abidəsində **Toñukuk** şəxs adının yalnız bir dəfə **Tonyukuk** şəklində yazılmış olduğuna təsadüf olunur. Həm də bu variantda burunda tələffüz olunduğu təxmin edilən 𐌆 hərfi deyil, onun yerində qalın 𐌆 hərfi yazılmışdır. Bu isə həmin şəxs adının həm də **Tonyukuk** şəklində işlədilmiş olduğunu sübut edir. Buna baxmayaraq tədqiqatçılar həmin şəxs adının daha çox işlədilmiş variantı ilə, daha doğrusu **Toñukuk** şəklində deyil, **Tonyukuk** formasında oxumuş və oxumaqdadırlar:

𐌊𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆:Tonyukuk (BK. Xa.14)

YOLIĞ-TİĞİN – Bilgə kağanın və Kül-tiginin yaxın qohumu və onların şərəfinə yazılmış hər iki mətnin müəllifinin adıdır. Arxa damaqda tələffüz olunan bu şəxs adının “y, l” və incə qarşılığı olmayan “ğ” samit səsləri incə qarşılığı olan qalın 𐌆(y), ʎ(l) və ʎ(ğ) hərfləri ilə yazılmışdır. **Yoliğ** şəxs adının yalnız birinci hecasında yer alan “o” sait səsi yazılmış, ikinci hecasının “i” sait səsi isə imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazılmamışdır:

𐌊𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆:yol(i)ğ tig(i)n (KTK. 13;BK. X. 1)

Köktürk yazılı abidələrində yazılış qaydaları haqqında bəhs olunması lazım gələn **Bars**, **Böğü**, **Kuşututuk**, **Türqi yargun**, **Tonan tarkan**, **Toyğun**, **Təñrikän**, **Ontutuk** və s. kimi şəxs adları da vardır. Bu antroponimlərin hamısından bəhs etmək bizim vəzifəmizə daxil olmadığına görə onların üzərindən keçməli olduq. Çünki əks təqdirdə bilavasitə sözlərin imla qaydasından bəhs edən bu tədqiqat işinin həcmi çox arta bilərdi.

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ YER, ÇAY VƏ ÇÖL ADLARI

Tarixi hadisələrlə bağlı olan iri həcmli Köktürk yazılı abidələrində müharibə və hərbi yürüşlərlə bağlı olaraq bir çox yer, dağ, çay, çöl, göl adlarına da təsadüf olunur. Bu onomastik vahidlərin də yazılışında, şübhəsiz ki, Köktürk ədəbi dili üçün nəzərdə tutulan fonetik imla prinsipi əsas götürülmüşdür. Köktürk yazılı abidələrində oronimlərin sayı başqa onomastik vahidlərlə müqayisədə çox azdır və bunlar da başlıca olaraq ügüz, sub, köl sözləri ilə birləşməsindən törəmişdir. Çay, göl adı bildirən sözlərin imlası isə bir tərəfdən fonetik, o biri tərəfdən tarixi-ənənəvi prinsipə əsaslanmışdır. Ona görə də, bu zümrəyə daxil olan onomastik vahidlərin imlasında Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına uyğun gəlməyən bəzi hadisələri tarixi-ənənəvi imla prinsipinin nəticəsi hesab etmək lazımdır. İmla qaydalarının daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün biz Köktürk yazılı abidələrində ən azı iki dəfə təkrarlanan yer, dağ, çay, çöl, çay, göl, dağ adlarının imlasından bəhs etməyi lazım bildik. Həmin onomastik vahidlər başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

ALTIÇUB – **altı** sayının **çüb** (çubuc) ismi ilə birləşməsindən törəmiş yer adıdır. Türk dövlətinin qərbində İran dilli soqdalardan məskən salıb toplu halında yaşadıkları ərazinin adıdır. **Altıçub** yer adı Türkcə **altı** və İrəncə **çub** sözlərindən ibarətdir. Bu da **Altıçubda** soqdalardan Türk qəbilələri ilə qarışıq halda yaşadıklarını göstərir. Bu yer adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun birinci hissəsinin “l, t” və ikinci tərkib hissəsinin “b” samit səsləri incə qarşılığı olan qalın $\downarrow(l)$, $\text{᠖}(t)$, $\text{᠑}(b)$ və qalın-incə qarşılığı olmayan $\text{᠘}(ç)$ hərfləri ilə yazılmışdır. “a” sait səsi, adətən, sözün əvvəlində və ortasında öz qrafik əksini tapmadığına görə **Altıçub** toponiminin də əvvəlində gələn həmin sait səs yazılmamışdır. Əksinə **Altı** sözündə yer alan “i”, **çub** sözünün ortasında işlədilmiş olan “u” sait səsi, görünür, imla qaydasına uyğun olaraq həmişə yazılmışdır:

ᠠᠯᠲᠢᠴᠤᠪ \downarrow :(a)ltıçub (KTb. 31; BK. 24)

ALTUN YIS (YIŞ) – həm yer, həm də dağ mənasını bildirən toponimdir. Köktürk abidələrində bu mürəkkəb onomastik vahid **altun** (qızıl) və yaşıl, yaşıl meşə anlamı ifadə edən **yış** sözlərinin birləşməsindən törəmişdir. Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına görə “a” sait səsi **Altun yis/Altüun yış** toponiminin əvvəlində, adətən, yazılmadığı halda, ikinci hecasında yer alan “u” sait səsi isə həmişə yazılmışdır. **Yış/yış** sözünün də ortasında gələn “i” sait səsi, adətən, yazılmışdır. Bu mürəkkəb toponim arxa damaq ahənginə tabe edildiyinə görə onun “l, t, n, y, s” samit səsləri, təbiidir ki, incə qarşılığı olan qalın $\downarrow(l)$, $\text{᠖}(t)$, $\text{ᠨ}(n)$, $\text{ᠶ}(y)$, $\text{ᠰ}(s)$ hərfləri ilə yazılmışdır. Köktürk abidələrində bu toponimin sonunda başlıca olaraq “s” samit səsi işlədilmiş, çox az halda isə həm də $\text{ᠰ}(ş)$ hərfi ilə yazılmışdır. Bu isə VIII yüzildə **Altun yis** toponiminin həm də **yış** şəklində işlədilmiş olduğunu sübut edir:

ᠠᠯᠲᠤᠨ ᠶᠢᠰ \downarrow :(a)ltun yis (Ton.20, 31,32,35,37)

YTD>>D↓:(a)ltun yış (BK. 27)

AĞU–Bilgə kağan və Moyun çurun hərbi döyüşə qatılmış olduqları yerin adıdır. Ancaq bu yer adı Bilgə kağan abidəsində **Ağu**, Moyun çur abidəsində isə **Ağulığ** şəklində getmişdir. Bu yer adının başında gələn “a” sait səsi, imla qaydasına uyğun olaraq təbiidir ki, yazılmamışdır, ikinci hecasının sonunda yer alan “u” sait səsi isə həmin imla qaydasının tələbinə görə yazılmışdır. “g” samit səsi isə incə qarşılığı olmayan ɣ hərfi ilə yazılmışdır:

↓>>>ɣ:(a)ğuda (BK. 34) Ağuda

ɣ↓>>ɣ:(a)ğul(ı)ğ (MÇ. 45) Ağu yeri

BESBALIK–Türk xalqları tarixində adı tez-tez çökilən qədim Türk şəhərinin adıdır. Bu şəhər adı **bes (beş)** miqdar sayının şəhər mənasını bildirən **balık** sözü ilə birləşməsindən törəmişdir. Tədqiqata cəlb olunan dörd Köktürk yazılı qaynaqları sırasında **Besbalık** yer adına yalnız Bilgə kağan abidəsində təsadüf olunur. Bu yer adının birinci tərkib hissəsinin ön damaqda, ikinci tərkib hissəsinin isə arxa damaqda tələffüz olunması onların bir yerdə birləşərək bir vurğu altında qaynayıb qarışmasına mane olmamışdır. Beləliklə, **Besbalık** toponiminin birinci tərkib hissəsini təşkil edən “b, s” samit səsləri əski imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq qalın qarşılığı olan incə ɕ(b) və l(s) hərfləri ilə, ikinci tərkib hissəsinin (balık sözünün) “b, l” samit səsləri isə incə qarşılığı olan qalın ʃ(b), ↓(l) və həmişə qalın tələffüz olunan “k” samit səsi üçbucaq şəkilli ◁ və ya ox şəkilli ↓ hərfi ilə yazılmışdır. Sözüün ön damaqda tələffüz olunan hissəsinin “e” sait səsi imla qaydasına uyğun olaraq yazılmamışdır. Lakin incə ɕ(b), l(s) hərflərinin yardımı ilə həmin sait səsi bərpa etmək mümkün olmuş (və mümkündür). Sözüün arxa damaqda tələffüz olunan **balık** tərkib hissəsinin də “a” sait

səsi həmin imla qaydasına görə yazılmamışdır, ikinci hecasında yer alan “ı” sait səsi yazılmalı olduğu halda, tarixi-ənənəvi prinsipin tələbinə görə, görünür, həmişə əski ənənəyə uyğun olaraq yazılmamışdır:

◁↓ʃlɕ:b(e)sb(a)l(ı)k (BK. 28)

Küli-çur abidəsində **Besbalık** yer adının sonunda gələn “k” samit səsi üçbucaqlı ◁ hərfi ilə deyil, oxa bənzəyən ↓ hərfi ilə yazılmışdır:

↓↓ʃlɕ:b(e)sb(a)l(ı)k (KÇ. 11)

BOLÇU–qədim Türk şəhərinin adıdır. Arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə bu şəhər adının “b, l” samit səsləri incə qarşılığı olan qalın ʃ(b), ↓(l) və qalın-incə qarşılığı olmayan ʎ(ç) samit səs yazı işarələri ilə yazılmışdır. İki hecalı bu toponimin birinci hecasında yer alan “o” və ikinci hecasındakı “u” sait səsləri, görünür, həmişə yazılmışdır. Halbuki, Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına görə eyni və ya yaxın, bəzən hətta uzaq məxrəcli sait səslər ardıcıl gələn hecalarda yazılmamışdır və bunu biz tarixi-ənənəvi prinsipə uyğun gələn imlanın nəticəsi olaraq qəbul edə bilərik:

↓ɣʃʎ↓>ʃ:bolçuka (Ton. 35) Bolçuka

↓>>>ʎ↓>ʃ:bolçuda (KTb. 37,46;BK.28) Bolçuda

BÖKLİ–Ön damaqda tələffüz olunan bu toponimin “b, l, k” samit səsləri qalın qarşılığı olan incə ɕ(b), ʎ(l), ɣ(k) hərfləri ilə yazılmışdır. Sözüün ikinci hecasında yer alan “ğ” və sonunda gələn “i” sait səsi imla qaydasının tələbinə görə həmişə yazılmışdır:

𐰽𐰺𐰸:𐰽𐰺𐰸𐰸:böklü çöl (KTb.4) Böklü çölü
 𐰽𐰸𐰺𐰸:𐰽𐰺𐰸𐰸böklü k(a)ğ(a)n)ka (KTb.8) Böklü
 xanlığına

ÄZGÄNTİ KADAZ–Köktürk qəbilələrinin məskən salıb yaşadıqları yer adlarından biridir. İki sözün birləşməsindən ibarət olan bu yer adının üç hecadan ibarət olan birinci tərkib hissəsi ön damaqda, iki hecalı ikinci tərkib hissəsi isə arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə birinci sözün iki hecasında yer alan “ä” sait səsi yazılmadığı halda, üçüncü hecanın sonunda gələn “i” sait səsi isə imla qaydasına görə yazılmışdır. Arxa damaqda tələffüz olunan ikinci tərkib hissəsinin (kadaz sözünün) də eyni tələbə görə “a” sait səsi yazılmamışdır. Sözün hər iki tərkib hissəsində işlənən “z” samit səsi qalın-incə qarşılığı olmayan 𐰸 hərfi ilə, “g” səsi isə həmişə incə “g” səsinə bildirən 𐰺, “n” səsi qalın 𐰸 (n) hərfinin incə qarşılığı olan 𐰽 hərfi ilə yazılmışdır. İkinci tərkib hissəsinin (kadaz sözünün) “k” samit səsi isə həmişə qalın 𐰸, “d” samit səsi isə incə qarşılığı olan qalın 𐰸, “z” samit səsi isə qalın-incə qarşılığı olmayan 𐰸, 𐰸 hərfləri ilə ifadə olunmuşdur:

𐰽𐰸𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸:𐰽𐰺𐰸𐰸:(ä)zg(ä)nti k(a)d(a)zda (KTb.47)
 Əzgənti kadazda
 𐰽𐰸𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸:𐰽𐰺𐰸𐰸:(ä)zg(ä)nti k(a)d(a)zda (BK. 31) Əzgənti
 kadazda

Göründüyü kimi, Bilgə kağan abidəsində “n, t” samit səsləri Kül-tigin abidəsindən fərqli olaraq “nt” samit səs birləşməsi ifadə edən 𐰸 hərfi ilə yazılmışdır. Bunu, əlbəttə, imla pozuntusu hesab etmək olmaz. Çünki, Köktürk abidələrində “n, t” samit səs birləşməsi həmişə ya ayrı-ayrı hərflərlə, ya da qoşa “nt” samit səsinə ifadə edən 𐰸, 𐰸 hərf variantları ilə yazılmışdır.

Bu mürəkkəb yer adı bir yerdə bitişik yazıldığı halda, başqa yerdə ayrı yazılmışdır. Sözlərin bu cür ayrı yazılması bizcə imla pozuntusudur. Çünki Köktürk ədəbi dilində mürəkkəb adlar həmişə birlikdə yazılmışdır:

ÇUĞAY–Xanqay dağlarının cənubunda yaşıl örtüklü dağın və çayın adını bildirən sözdür. İki hecadan ibarət bu toponimin qalın-incə qarşılığı olmayan “ç” samit səsi (𐰸 hərfi) ilə başlaması, yalnız qalın “ğ” samit səsinə bildirən 𐰸 hərfi ilə yazılışı sözün birinci hecasında öz qrafik əksini tapan 𐰸(u) və incə qarşılığı olan qalın 𐰸(y) samit səs yazı işarələrinin yardımı ilə əslinə yaxın şəkildə oxunuşu mümkün olmuşdur (və mümkündür). Köktürk yazılı abidələrində **çuğay** toponimi həm **yış**, həm də quraqlıq mənasını bildirən **kuz** sözləri ilə birlikdə işlədilmiş, birinci halda ayrı, ikinci halda isə bitişik yazılmışdır:

𐰽𐰸𐰸:𐰸𐰸𐰸𐰸:𐰸:çuğ(a)y yış (KTk.6) Çüğay meşəli dağı
 𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸:𐰸:çuğ(a)y kuz (Ton.7) Çüğay quraqlığı

KADIRKAN–arxa damaqda tələffüz olunun üç hecalı yer adıdır. Ona görə də bu toponimin birinci və ikinci hecasında yer alan “k” samit səsi qalın 𐰸 hərfi, qalan “d, r, n” samit səsləri isə qalın 𐰸(d), 𐰸(r), 𐰸(n) hərfləri ilə ifadə olunmuşdur. Əski imla qaydasının bəlli tələbinə görə birinci və üçüncü hecalarda işlədilən “a” sait səsi yazılmamışdır. Həmin imla qaydasına görə ikinci hecada gələn “i” sait səsi yazılmalı olduğu halda ilk yazıya alma ənənəsinə uyğun olaraq yazılmamışdır. Buna baxmayaraq yalnız qalın samit səsləri ifadə edən yuxarıdakı yazı işarələri həmin yer adını əslinə yaxın və ya olduğu kimi oxumağa imkan vermişdir (və imkan verməkdədir):

𐰸𐰸𐰸𐰸:𐰸:𐰸:k(a)d(ı)rk(a)n (KTb.2,21; BK.39)

KÖGMÄN—əski qırğız qəbilələrinin yaşadıkları Sayan dağının və yaşayış yerinin qədim adıdır. Mahmud Kaşğarının yazdığına görə tatarlar XI əsrədək burada yaşamışlar. Ön damaqda tələffüz olunduğuna görə Kögmən toponiminin “k, g” samit səsləri həmişə qalın qarşılığı olan 𐰉 (k) və ya 𐰊 (g) qalın-incə qarşılığı olmayan və “m” samit səsinə bildirən 𐰍 (m) hərfi ilə və qalın qarşılığı olan incə 𐰎 (n) hərfi ilə yazılmışdır. Bu dağ-yer adının birinci hecasında yer alan “o” sait səsi imla qaydasına uyğun olaraq həmişə yazıldığı halda, “ä” sait səsi, təbiidir ki, yazılmamışdır:

𐰉𐰊𐰎𐰍𐰏𐰑: kögm(ä)n yıs(ı)ğ (Ton.28; KTb.35)
 Kögmən meşəli dağını;
 𐰎𐰍𐰏𐰑: kögm(ä)n (Ton.23; KTb.17) Kögmən dağı;
 𐰉𐰊𐰎𐰍𐰏𐰑: kögm(ä)n yir-sub (KTb.20)
 K.gmən yurdu, vətəni.

MAĞI KURĞAN - arxa damaqda tələffüz olunan mürəkkəb yer adıdır. Bu mürəkkəb ad **Mağı** və məşhur şəxslərin basdırıldığı təpə mənasını bildirən **kurğan** sözlərinin birləşməsindən törəmişdir. Lakin **kurğan** sözünü istehkam mənasında tərcümə olunmasına da şahid oluruq. Q.Aydarov özünün “Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века” əsərində **Mağı kurğan** toponimini **Mağı istehkamı** kimi tərcümə etmişdir¹³. Əski türk lügətlərində rast gəlinmədiyini əsas gətirərək **Mağı** toponiminin moңqol sözü olduğunu iddia etmək mümkündür. Bu mürəkkəb yer adının ikinci hissəsi olan **kurğan** sözünə gəldikdə isə bu sözün heç şübhəsiz türk dillərində qurmaq anlamını bildirən **kur>qur** sözündən törədiyini söyləmək olar. -**ğan** hissəciyi isə bütün türk dillərində mövcud olan şəkilçidir. Bu

şəkilçi həm subyekt, həm əlamət xüsusiyyətlərinə malik olan sözlərin yaranmasında iştirak edir¹⁴. Bu şəkilçi ilə düzələn və yer anlamını bildirən **yarğan** sözünü də misal göstərmək olar.

Kurğan sözü ilə bağlı müasir türk dillərində külli miqdarda yer adlarına rast gəlmək olar. Məsələn Türkiyənin Ordu vilayətində **Kürğan Tepe** yer adını göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, burada aparılan qazıntı işləri nəticəsində qədim yaşayış məskəni-istehkam tapılmışdır. Böyük bir dağın təpəsində tapılan bu yaşayış məskəni açıq-aşkar düşmənlərdən qorunmaq məqsədi daşımış və hətta dağın təpəsindən yamaca doğru gizli lağım da atılmışdır. Bu fakta əsaslanaraq prof. Q.Aydarovun **kurğan** sözünü istehkam adlandırması ilə müəyyən mənada razılaşımaq olar. Lakin əski türk yazılı abidələrində bu sözün xanların, sərkərdələrin gömüldüyü yer kimi verilməsi bu fikri təkzib etməyə bizdə əsas yaradır. Q.Aydarovun qeyd etdiyi məna isə sonradan tarixi inkişaf prosesində semantik dəyişikliyə məruz qalma nəticəsində meydana gəldiyini ehtimal etmək olar.

Yaranma məxrəcinə uyğun olaraq **Mağı** sözündə samit “m, ğ” səsləri qalın-incə qarşılığı olmayan 𐰍 (m) və 𐰑 (ğ) samit hərfləri ilə yazılmışdır. Birinci hecasının “a” sait səsi isə Köktürk ədəbi dilinin imla qaydalarına əsasən yazılmadığı halda, ikinci hecasının sonunda yer alan “ı” sait səsi həmin mövqedə işlədilən başqa sait səslər kimi hər zaman yazılmışdır¹⁵. Bu toponimin ikinci tərkib hissəsini təşkil edən **kurğan** sözünün də “k, ğ” samit səsləri həmişə qalın samit səsləri ifadə edən 𐰉 (k) və 𐰑 (ğ) hərfləri, “r” samit səsi isə incə qarşılığı olan qalın 𐰒 (r) hərfi ilə, birinci hecasında yer alan “u” sait səsi imla qaydasına uyğun olaraq yazıldığı halda, ikinci hecasının “a” sait səsi bəlli imla qaydasına görə yazılmamışdır. Sözün tərkib hissələrinin

¹³ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971, стр. 99.

¹⁴ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва, 1966, стр. 310.

¹⁵ Şükürlü E.Ə. Köktürk ədəbi dilinin imlası, Bakı 2011, səh. 25.

yazılışına gəldikdə isə Köktürk abidələrində bir yerdə ayrı yazılan **Mağı kurğan** başqa yerdə bitişik yazılmışdır:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : m(a)ğı kurğ(a)n (KTb.48)

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : m(a)ğı kurğ(a)n (BK.31)

ÖTÜKÄN—qədim Çin mənbələrində Şimali Monqolustanda Tu-Kin adı ilə getmiş dağ adıdır. Çağdaş zamanda həmin dağ Xanqay sıra dağları adlanır. VII-VIII yüzillərdə Köktürk qəbilələrinin də məskən saldıqları qədim yerlərdən biri olmuşdur. Bu onomastik vahid Köktürk yazılı abidələrində həm dağ vahəsi, həm də yaşayış yeri, ölkə mənasında işlənmişdir. Vahə mənasında **Ötükən** sözü yış, yurd, ölkə mənasında isə **yir/yer** sözləri ilə əlaqədə işlədilmişdir. Bir yerdə həmin sözlər bitişik, başqa yerdə ayrı yazılmışdır. **Ötükən** toponimi ön damaqda tələffüz olunduğuna görə onun başında yer alan “ö” sait səsi imla qaydasının tələblərinə görə həmişə yazılmışdır. Sözüün ikinci hecasında yer alan “ü” və “ä” sait səsləri isə eyni imla qaydasına görə, adətən, yazılmamışdır. Sözüün samit səsləri də ön damaq ahənginə uyğun olaraq incə samit səs yazı işarələri ilə yazılmışdır. “t, n” samit səsləri qalın qarşılığı olan incə 𐰽 (t) və 𐰺 (n) hərfləri ilə “k” samit səsi isə həmişə incə 𐰺, ya da 𐰽 hərfləri ilə yazılmışdır:

𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 : Öt(ü)k(ä)n y(e)rkä (Ton. 17) Ötükən ölkəsi-nə;

𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 : Öt(ü)k(ä)n yış (KTk.3,4) Ötükən meşəli dağı;

𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 : Öt(ü)k(ä)n yis (Ton. 15) Ötükən meşəli dağı

Sonuncu örnəkdə “ı” sait səsi yazılmayan **y(ı)s** sözü imla pozuntusuna məruz qalmışdır.

Kül-tigin abidəsinin kiçik mətnində bir dəfə **Ötükən** toponiminin ikinci hecasında yer alan “ü” sait səsi yazılmışdır. Əslində bir söz daxilində ardıcıl gələn hecalarda eyni sait səsin təkrar olaraq yazılması hadisəsi Köktürk ədəbi dili üçün imla

pozuntusudur. Lakin qədim türk mətninin oxunuşunu asanlaşdırdığına görə bizcə bunu qədim imlanın təkmilləşdirilməsi təşəbbüsü olaraq dəyərləndirsək daha doğru olar:

𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 𐰽 𐰺 : Öt(ü)k(ä)n yir (KTk. 8) Ötükən ölkəsi

ŞANTUD/SANTUD – həm şəhər, həm də səhra, göl mənasını bildirən qədim toponimdir. Arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə bu yer adının qalın-incə qarşılığı olmayan “ş” samit səsinə çıxmaq şərti ilə “s, n, t” samit səsləri incə qarşılığı olan qalın 𐰽 (s) və ya qarşılığı olmayan bir formalı 𐰽 (ş), qalın-incə qarşılığı olmayan sağır 𐰽 (n), qoşa “nt” samit səs birləşməsi isə liqatur 𐰽, 𐰽 (nt) hərfləri ilə yazılmışdır. Sözüün birinci hecasının “a” sait səsi imla qaydasına görə yazılmadığı halda, ikinci hecasında yer alan “u” sait səsi həmin qaydanın tələbinə görə həmişə yazılmışdır:

𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 : S(a)ntuŋ b(a)l(ı)ka (Ton. 18,19) Şantun şəhərinə

𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 : Ş(a)ntuŋ y(a)zı (KTb.17;KTk.3) Şantun çölü

TAMAĞ IDUK – olsun ki, qədim oğuz ləhcəsində boğaz mənasını bildirən **tamak**¹⁶ isminin müqəddəs mənalı **iduk** sözü ilə birləşməsindən törəyən mürəkkəb yer adıdır, müqəddəs keçid mənasını bildirmişdir.

Arxa damaq ahənginə uyğun olaraq tələffüz edildiyinə görə bu sözüün başında yer alan “t” samit səsi incə qarşılığı olan qalın 𐰽 hərfi ilə yazılmışdır. Sözüün yazılışında iştirak edən “m, ğ” samit səslərini ifadə edən 𐰽 (m), 𐰽 (ğ) hərflərinin incə qarşılığı

¹⁶ Kaşğari Mahmud. Divanü-luğatit-Türk. (tercümesi). Tercümeçi prof. Dr. Besim Atalay, I, 1939, səh. 33.

olmadığına görə hər iki hecasında yer alan “a” sait səsi yazılmasa da **Tamağ** sözünü əslinə yaxın bir şəkildə oxumaq mümkün olmuşdur (və mümkündür). Mürəkkəb toponimin tərkib hissəsini təşkil edən iki hecalı **ıduk** sözünün başında gələn qalın “ı” sait səsi isə imla qaydasının tələbinə görə həmişə yazıldığı halda, ikinci hecasında yer alan “u” sait səsi isə həmin imla qaydasına görə yazılmamışdır. Sözün ikinci tərkib hissəsinin “d” samit səsi qalın \gg hərfi, “k” samit səsi isə oxu xatırladan \downarrow hərfi ilə yazılmışdır:

$\downarrow \gg \uparrow \uparrow \downarrow \downarrow$:T(a)m(a)ğ ıd(u)k (KTb.41; BK.29)

TARDUS / TARDUŞ – hansı isə qədim Türk bəyliyinə və ya qəbiləsinin adını bildirən sözdür. **Tardus/Tarduş** ön damaqda tələffüz olunduğuna görə onun «t, r, d» samit səsləri incə qarşılığı olan qalın \diamond (t), \uparrow (r), \gg (d) hərləri ilə yazılmışdır. Sözün sonunda gələn «s» samit səsi bəzi hallarda həm də “ş” samit səsi ilə tələffüz olunduğuna görə qalın-incə qarşılığı olmayan \uparrow hərfi ilə yazılmışdır. “s” samit səsi ilə tələffüz olunan variantda isə həmin samit səs qalın \downarrow (s) hərfi ilə deyil, incə “s” səsi üçün nəzərdə tutulan \uparrow hərfi ilə yazılmışdır və imla pozuntusundan başqa bir şey deyildir. **Tardus / Tarduş** sözünün birinci hecasının “a” sait səsi bəlli imla qaydasına görə yazılmadığı halda, ikinci hecasında yer alan “u” sait səsi həmişə yazılmışdır:

T(a)rduş (Ton.31) Tarduş şadı

T(a)rduş (KTb.13) Tarduş əhli

T(a)rduş b(ä)gl(ä)r (BK.Xa.13) Tarduş bəyləri

TAMIR KAPIĞ -Səmərqənddən Bəlxə gedən yol üzərində dağ keçidinin adıdır, dəmir qapı mənasını ifadə etmişdir. Ön damaq ahənginə tabe olan **tämir** (dəmir) və arxa damaqda tələffüz edilmiş **kapığ** (qapı) sözlərinin birinci növ ismi

birləşməsi şəklində birləşməsindən törəmiş bu yer adının samit səslərinin yazılışı, təbiidir ki, arxa və ön damaq ahənginə uyğun olaraq icra edilmişdir. Ön damaqda tələffüz edilmiş olan **tämir** sözünün başında gələn “t” və “r” samit səsləri qalın qarşılığı olan incə \uparrow (t) və \uparrow (r) hərləri ilə yazılmışdır. (m samit səsinə ifadə edən \downarrow hərfinin qalın-incə qarşılığı olmadığına görə dəyişməmişdir). Bu sözü “a və ı” sait səsləri əski imla qaydasına görə yazılmamışdır. **Tämir kapığ** toponiminin ikinci tərkib hissəsinin “k və ğ” samit səsləri incə qarşılığı olan qalın \uparrow (k) və qalın incə qarşılığı olmayan \uparrow (p), \downarrow (ğ) hərləri ilə yazılmışdır. Ona görə də **Tämir kapığ** toponiminin yazıda əksini tapmayan “ä, i, a, ı” sait səslərinin əslinə yaxın və ya əslində olduğu kimi oxumaq çətin olmamışdır:

$\downarrow \uparrow \uparrow \downarrow \downarrow \uparrow$: t(ä)m(i)r k(a)p(t)ğ (Ton.45, 46; KTb. 2, 8, 17, 39; KTk. 4; BK. 4, 8)

TOĞU BALIK – Türk qəbilələrinin məskən saldıqları qədim şəhərin adıdır. Olsun ki, şərq mənasını bildirən **toğsık** və şəhər mənasını ifadə edən **balık** sözünün birləşməsindən törəmişdir. Ancaq **toğsık** sözünün **-sık** şəkilçisi ixtisara düşdüyinə görə **toğubalık** söz birləşməsi şəklində birləşərək bir vurğulu leksik vahidə çevrilmişdir.

Köktürk abidələrində bu şəhər adı həm bitişik, həm də ayrılıqda **Toğa** şəklindədir. Ayrılıqda işlədilən və arxa damaq ahənginə tabe olan **Toğa** sözünün «t» samit səsi Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına uyğun olaraq incə qarşılığı olan qalın \diamond hərfi ilə yazılmışdır. Bunu həmişə qalın tələffüz olunan sözlərin tərkibində işlədilmiş olan «ğ» samit səsinə ifadə edən \downarrow hərfi haqqında da söyləmək olar. Sözün birinci hecasında «t» samit səsinə sonra gələn «o» sait səsi, adətən, yazılmışdır. İkinci hecasının sonunda gəldiyinə görə «a» sait səsi də, adətən, yazılmışdır:

𐌆𐌵𐌹𐌸𐌰:Toğa (KTb.35)
(𐌆)𐌵𐌹𐌸𐌰:Toğ(a) (KTb.27)

Balık sözü ilə bitişik halda işlədilmiş olan Toğubalık (Toğu şəhəri) şəhər adı birinci tərkib hissəsinin sonunda «a» səsi deyil, «u» sait səsi yazılmışdır. Bundan əlavə, Toğubalık şəhər adının tərkib hissələri bir yerdə bitişik, başqa yerdə ayrı yazılmışdır. Bu isə həmin toponimik vahidin imlasının VIII yüzildə hələ sabitləşmədiyini göstərir:

𐌆𐌵𐌹𐌸𐌰𐌵𐌹𐌸𐌰:Toğu b(a)l(ı)kda (KTb.44)
𐌆𐌵𐌹𐌸𐌰:𐌵𐌹𐌸𐌰Toğu b(a)l(ı)kda (BK.30)

TÜPÜT – Orta əsr Azərbaycan yazılı qaynaqlarında Təbbət, çağdaş dövəndə Tibet olaraq tanınan ölkənin, xalqın və dağ silsiləsinin adını bildirən qədim sözdür. İki hecadan ibarət olan və ön damaqda tələffüz edilmiş olan Tüpüt yer adının «t» samit səsi Köktürk yazı sisteminin və imla qaydasının tələblərinə uyğun olaraq qalın 𐌆 (t) hərfinin incə şəkli olan 𐌆𐌰 hərfi ilə yazılmışdır. Sözüün ikinci hecasında yer alan «p» samit səsi isə qalın-incə qarşılığı olmayan 𐌆𐌰 hərfi ilə yazılmışdır. Maraqlıdır ki, Köktürk ədəbi dilinin sabitləşmiş imla qaydasının əksinə olaraq Tüpüt toponiminin hər iki hecasında təkrar olaraq işlədilən «ü» sait səsi, adətən, yazılmışdır və bu hadisə, təbiidir ki, imla pozuntusu deyil, imla təkmilləşdirilməsinə təşəbbüs kimi izah edilməlidir:

𐌆𐌵𐌹𐌸𐌰: Tğpğt (KTb. 4, 52; KTk. 3; BK. 5)

YARIS YAZI – çöl, səhra, düzənlik mənasını bildirən yer adıdır. Köktürk abidələrində bitişik yazılsa da bu yer adının bir vurğu altında birləşdiyini söyləmək çətindir.

Yaris yazı yer adı birinci növ ismi birləşmə şəklindədir. Onun iki hecadan ibarət olan birinci tərkib hissəsi arxa damaqda tələffüz olduğuna görə «y, r, s» samit səsləri incə qarşılığı olan qalın 𐌆, 𐌵, 𐌰 hərfləri ilə yazılmışdır. Sözüün «a» sait səsi əski imla qaydasına uyğun olaraq yazılmamışdır. Ancaq ikinci hecasında yer alan «ı» sait səsi yayazəlməli olduğu halda tarixi ənənəvi imla prinsipinə uyğun olaraq yazılmamışdır. Sözüün ikinci tərkib hissəsi olaraq işlədilmiş olan yazı sözü də arxa damaq ahənginin tələbinə uyğun olaraq başında gələn «y» samit səsi eyni qayda ilə qalın 𐌆, hərfi ilə yazılmışdır, «z» səsi isə qalın-incə qarşılığı olmayan 𐌵 hərfi ilə yazılmışdır. Sözüün birinci hecasının «a» sait səsi imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazılmadığı halda, sonunda gələn «ı» sait səsi eyni imla qaydasına görə yazılmışdır:

𐌆𐌵𐌹𐌸𐌰: Y(a)r(ı)s y(a)zı (Ton. 33, 36) Yaris çölü

YERBAYIRKU -Köktürk dövlətinin işğal etmək üçün qoşun çəkdiyi yerin adıdır. Yer və bayırku sözlərinin birləşməsindən törəmiş olan bu yer adının tərkib hissələri, olsun ki, bir leksik vahid və bir vurğu altında birləşmişdir. Halbuki, həmin toponimik vahidin əsasında duran yer sözü ön damaqda, bayırku sözü isə arxa damaqda tələffüz olunmuşdur. Bu özəlliyinə görə həmin sözüün birinci tərəfinin «y, r» samit səsləri qalın qarşılığı olan incə 𐌆(y) və 𐌵(r) hərfləri ilə yazılmış, «e» sait səsi isə yazılmamışdır. Arxa damaqda tələffüz edilmiş olan bayırku sözüün «b, y, r» samit səsləri Köktürk əlifbasının sistemində və imla qaydasına görə incə qarşılığı olan qalın 𐌵(b), 𐌆(y), 𐌵 (r) hərfləri ilə yazılmışdır. Yalnız arxa damaq ahənginə tabe olan sözlərdə işlədilmiş olan «k» səsi üç hərfdən ibarət olan 𐌆𐌵, 𐌆𐌰, 𐌵𐌰 hərfləri sırasından yalnız oxa bənzəyən 𐌵 hərfi ilə qeydə alınmışdır. Yerbayırku yer isminin bayırku tərkib hissəsinin «a» sait səsi ilə bərabər «ı» sait səsinin də yazılmaması əski imla

qaydasının tələbinə cavab vermir. Lakin bu söz ilk gündən bu şəkildə öz yazılı əksini tapdığına görə tarixi-ənənəvi prinsipə əsaslanan imla qaydasına uyğun gəlir. Yerbayırku yer adının sonunda gələn «u» sait səsi bütün başqa sait səslər kimi imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazılmışdır:

𐰽𐰺𐰍𐰆𐰇𐰏𐰐𐰑𐰒 ? : y(e)rb(a)y(i)rku (KTb. 34; KTk. 4)

Qeyd: Tədqiqatçılar Yerbayırku yer adını, adətən, yanlış olaraq Yirbayırku şəklində oxuyurlar. Halbuki, Köktürk abidələrində həmin söz həm yir (𐰽𐰏 ?) həm də yer (𐰽 ?) şəklində yazılmışdır.

ANI SUB – anı və sub (su, çay) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn çay adıdır. Bu onomastik vahid, görünür, həm ayrılıqda -anı şəklində, həm də sub sözü ilə qrammatik əlaqədə (birinci növ ismi birləşmə şəklində) işlədilmişdir. Çünki, Tonyukuk abidəsində bu çay adı həm Anın, həm də Anı sub şəklindədir. Anı çay adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun «n» samit səsi incə qarşılığı olan qalın 𐰽 hərfi ilə yazılmışdır. Bu sözün başında gələn «a» sait səsi imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazılmadığı halda, sonunda yer alan «ı» sait səsi isə həmin mövqedə yer alan başqa sait səslər kimi həmişə yazılmışdır. Anı çay adı ilə birləşən və bitişik yazılan sub (su, çay) sözünün «s, b» samit səsləri isə, adətən, incə qarşılığı olan qalın 𐰽 (s), 𐰆 (b) hərfləri ilə yazılmışdır:

𐰽𐰏 : (a)nın (Ton.24) Anı çayı ilə, Anı çayı boyunca

𐰽𐰏𐰑𐰒𐰓 : (a)nı sub(i)ğ (Ton.27) Anı çayını

ERTİS ÜGÜZ -Ertis və ügüz (çay) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb oronimdir. Ön damaq ahənginə tabe olan bu çay adı çağdaş İrtis çay adının qədim

variantıdır. Bu çay adının yazılışı həm fonetik, həm də tarixi-ənənəvi imla prinsipinə əsaslanmışdır. Əski imla qaydasına uyğun olaraq Ertis sözünün başında gələn «e» sait səsi yazılmamışdır. Bununla bərabər sözün ikinci hecasında yer alan «i» sait səsi də əski imla qaydasına zidd olaraq yazılmamışdır. Görünür bu söz ilk dəfə yazıya alındığı kimi yazılmaqda davam etdirilmişdir. Söz ön damaqda tələffüz edildiyinə görə onun «r, t, s» samit səsləri qalın qarşılığı olan incə 𐰽, 𐰆, 𐰏 hərfləri ilə yazılmışdır:

𐰽𐰏𐰑𐰒𐰓 : (e)rt(i)s üg(ü)z(ü)g (Ton.35,37) Irtis çayı

𐰽𐰏𐰑𐰒𐰓 : (e)rt(i)s üg(ü)z(ü)g (BK. 27) Irtis çayını

KARA KÖL -kara sifətinin göl sözü ilə birləşməsindən törəmişdir. İki hecadan ibarət olan kara sözünü həmişə qalın ahəngə tabe olan sözlərin yazılışında iştirak edən 𐰆 (k) hərfi ilə yanaşı «r» samit səsi də incə qarşılığı olan qalın 𐰺 hərfi ilə yazılmışdır. Bu sözün birinci hecası daxilində yer alan qalın «a» sait səsi imla qaydasının tələbinə görə yazılmadığı halda, ikinci hecasının sonunda isə imla qaydasına uyğun olaraq yazılmışdır. Olsun ki, kara sözü bir vurğu altında birləşən köl sözü isə ön damaqda tələffüz olunduğuna görə «k, l» samit səsləri həmişə incə 𐰽, 𐰏 hərfləri ilə yazılmışdır. Bu bir hecalı sözün ortasında yer alan «ö» sait səsi isə həmişə yazılmışdır:

𐰽𐰏𐰑 𐰒𐰓 : k(a)ra köl (KTb. 42) Qara göl

YAŞIL ÜGÜZ -yaşıl sifətinin ügüz sözü ilə birləşməsindən törəmiş olan mürəkkəb çay adıdır. Çox güman ki, bir leksik vahidə çevrilən və bir vurğu altında birləşən bu söz birləşməsinin birinci tərəfi arxa damaq ahəngə uyğunlaşdığına görə onun birinci tərkib hissəsinin «y, l» samit səsləri həmişə incə qarşılığı olan qalın 𐰽 və 𐰆 hərfləri, «ş» səsi isə qalın-incə qarşılığı

olmayan ʔ hərfi ilə yazılmışdır. Sözün «a» və «ı» sait səsləri isə imla qaydasına uyğun olaraq yazılmamışdır:

y(a)ş(ı)l üg(ü)z (KTb. 17) Yaşıl çay

YÄNÇÜ ÜGÜZ -dürr, inci mənasını ifadə edən *yänçü* sözünün *ügüz* sözü ilə birləşməsindən törəyən çay adıdır. Köktürk mətnləri üzərində araşdırma işləri aparan tədqiqatçılar bu çay adını, adətən, səhv olaraq *yinçü ügüz* olaraq oxumuşlar. Halbuki, Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına uyğun olaraq sözün əvvəlində və birinci hecası daxilində «i» sait səsi həmişə yazılmışdır, «a, ä, e» səsləri isə həmsin imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazılmamışdır. Bu isə həmin çay adının *Yinçü* deyil *Yänçü* şəklində oxunmasını tələb edir.

Yänçü ügüz çay adının birinci tərkib hissəsini təşkil edən *yänçü* sözü ön damaqda tələffüz olunduğuna görə onun «y» samit səsi, adətən, qalın qarşılığı olan incə ʔ, sözün “nç” samit səs birləşməsi isə liqatur ʒ hərfləri ilə yazılmışdır. Həmin sözün sonunda gəldiyinə görə «ü» sait səsi də hər zaman yazıda öz qrafik əksini tarmışdır. Bu çay adının tərəfləri hər zaman bitişik yazılmışdır:

ʔ ∈ ʒ ʒ ʒ ʒ : Y(ä)nçü üg(ü)z (Ton. 44; KTb. 37; KTk. 3) İnci çayı

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ HEYVAN ADLARI

Leksikanın xüsusi bir hissəsi kimi ev və vəhşi heyvanların adları bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu sözlər leksikologiyanın insan yaşayışı, məişəti ilə sıx bağlı olduğunu aydın şəkildə göstərir¹⁷. Köktürk ədəbi dilində atçılıq təsərrüfatına meyl çox güclü olduğuna görə at adı bildirən zoonimlərə daha çox rast gəlmək olur. Abidələrdə təsadüf edilən at adlarının da yazılışı təbiidir ki, fonetik, bəzi hallarda isə tarixi-ənənəvi imla prinsipinə əsaslanmışdır. Maraqlı burasıdır ki, Köktürk yazılı abidələrində rast gəlinən zoonimlərin bir qismi söz birləşmələrindən (birinci növ ismi birləşmə şəklindən), ikinci qismi isə sifətdən təcrid olunaraq isimləşmiş sözlərdən ibarətdir. Bunlar başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

AK -görünür, ağ rəngli minik və ya döyüş atlarına verilən adlardan biri olmuşdur. Bu at adı ya ayrılıqda, əzizləyici mənada, ya da atın rənginə, (öksüz zoonimi) anasız (yetim) böyüdülmən ata verilmişdir. Təklidə işlədildikdə *ak* zoonimi müstəqil olaraq

¹⁷ Историческое развитие лексики тюркских языков. Сб. ст. Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1961, стр. 5.

ismin hallarına görə dəyişmişdir: *akın* (ağ atını), *ögsüz akın* (yetim atını), *az akın* (az atı ilə), *azman akığ* (azman atını).

Ak zooniminin başında gələn «a» sait səsi, təbiidir ki, yazılmamışdır. Bu sait səsdən sonra gələn və incə qarşılığı olan «k» samit səsi isə üç şəkilli hərfin 𐌀 növü ilə yazılmışdır. Bir hərfdən ibarət olduğuna görə *ak* zooniminin 𐌀 (k) hərfi təklikdə özündən sonra gələn sözlə bitişik, hallandıqda isə ayrılıqda hal şəkilçisi ilə birlikdə yazılmışdır:

𐌀𐌀𐌀𐌀 : (a)kın (KTb. 42, 43) akını (yəni ak adlı atını)

Yetim mənasını bildirən *ögsüz* sözü ilə birlikdə işlədilmiş olan *ögsüz ak* söz birləşməsi *ak* zooniminin başqa bir növüdür. Bu zoonimin meydana çıxması, şübhəsiz ki, kiçik ikən atın (dayçanın) anasının tələf olması hadisəsi ilə bağlı olmuşdur.

Ak sözündən əvvəl gələn *ögsüz* sözü ön damaqda tələffüz olunduğuna görə onun «g» samit səsi həmişə ön damaq ahənginə tabe edilən sözlərdəki «g» samit səsini bildirən incə 𐌄 hərfi ilə yazılmışdır. «s» samit səsi isə qalın qarşılığı olan incə 𐌁 hərfi ilə ifadə olunmuşdur. *Ögsüz* sözünün sonunda yer alan «z» səsi isə qalın-incə qarşılığı olmayan 𐌀 hərfi ilə yazılmışdır. Sözün əvvəlində yer alan «ö» sait səsi imla qaydasına görə həmin mövqedə hər zaman öz qrafik əksini tapmışdır, ikinci hecədə gələn «i» sait səsi isə həmin imla qaydasına görə yazılmamışdır:

𐌀𐌀𐌀𐌀𐌀𐌀 : ögs(i)z (a)kın (KTb.49) yetim atını

AZMAN sözü ilə təyin olunan *ak* zoonimi də həmin sözlə bitişik yazılmışdır. Arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə *azman* sözünün birinci hecasının «z», ikinci hecasının «m» samit səsləri qalın-incə qarşılığı olmadığına görə *azman* sözünün arxa damaqda düzgün və ya əslinə yaxın şəkildə oxunuşu incə qarşılığı olan qalın 𐌀(n) hərfinin yardımı ilə mümkün olmuş mümkündür. Bu mürəkkəb zoonimin *azman* tərkib hissəsinin «a» sait səsi imla qaydasına görə təbiidir ki, yazılmamışdır:

𐌀𐌀𐌀𐌀𐌀𐌀 : (a)zm(a)n (a)k(i)ğ (KTb.45,46) azman akını

AKAT -*ak* (ağ) və *at* sözlərinin birləşməsindən törəmiş olan zoonimdir. Birinci növ ismi birləşmə şəklində təcrid olunmuş bu zoonim, olsun ki, bir vurğu altında birləşərək bir lüğəvi vahidə çevrilmişdir. Ancaq buna baxmayaraq həmin söz birləşməsi bir anlam ifadə etdiyinə görə əski imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq bitişik yazılmışdır.

Akat (ağ at) heyvan adı (zoonimi) arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə həm *ak*, həm də *at* sözünün «a» sait səsi Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasına uyğun olaraq yazılmamışdır. *Ak* sifətinin yalnız qalın səsi bildirən 𐌀 (k), *at* sözünün isə yalnız incə qarşılığı olan qalın 𐌄 hərfi yazılmışdır. Ancaq təəssüf ki, Köktürk yazılı abidələrində bu onomastik vahidə yalnız bir dəfə təsadüf olunur:

𐌀𐌀𐌀𐌀𐌀𐌀 : (a)k(a)tun (KTb. 40) ağ atını

AZ YAĞI – olsun ki, qəbilə adını bildirən *az* sözünün düşmən mənasını ifadə edən *yağt* sözü ilə birləşməsindən törəmiş olan at adıdır, azların düşməni, qatili deməkdir.

Az yağt zoonimi arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə söz birləşməsinin əvvəlində və ikinci tərkib hissəsi olan *yağt* sözünün birinci hecasında «a» sait səsi imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazılmamışdır. Köktürk mətnlərində çox az təsadüf edilən bu söz birləşməsinin sonunda gələn «ı» sait səsi, şübhəsiz ki, yazılmışdır. Lakin sabitləşmiş olan əski imla qaydasına görə şəkilçi qəbul etdiyinə görə həmin sait səs düşmüşdür. Köktürk abidələrində bu söz birləşməsi -*ın* təsirlik hal şəkilçisi ilə yazıldığına görə «ı» sait səsi yazılmamışdır. Bundan əlavə, *Az yağt* zoonimi vahid bir anlayış ifadə etdiyinə görə bitişik yazılmışdır. Söz birləşməsinin «z, ğ» samit səslərini ifadə edən

𐌹, 𐌺 hərflərinin qalın-incə qarşılığı olmadığına görə dəyişmədiyi halda «y» samit səsi incə qarşılığı olan qalın 𐌹 hərfi ilə yazılmışdır:

𐌺𐌹 𐌹𐌺 𐌹𐌺 𐌹𐌺 : (a)z y(a)ğ(ı)z(ı)m (KTb.45, 48) Az yağısını

ALP ŞALÇI -igid, qəhrəman mənasını bildirən *alp* və mənası bilinməyən düzəltmə *şalçı* sözünün birləşməsindən törəmiş olan zoonimdir. Bu at adı mətnlərdə bitişik halda yazılsa da, şübhəsiz ki, bir vurğu altında birləşməmişdir. Arxa damaqda tələffüz olunan *Alp_şalçı* zooniminin başında və *şalçı* sözünün birinci hecası daxilində yer alan «a» sait səsi yazılmadığı halda, sözün sonunda gələn «ı» sait səsi eyni məqamda işlədilmiş olan bütün başqa sait səslər kimi, adətən, yazılmışdır. Söz birləşməsinin «l» samit səsi həmişə incə qarşılığı olan qalın 𐌻 hərfi ilə yazılmışdır, 𐌹(p), 𐌺(ş), 𐌻(ç) hərfləri isə qalın-incə qarşılığı olmadığına görə dəyişməmiş bir formada öz qrafik əksini tapmışdır:

𐌹𐌻 𐌹𐌻 𐌹𐌻 𐌹𐌻 : (a)lp ş(a)lçı (KTb.40,42,43) Alp şalçı adlı at.

BOZ AT – *boz* sifətinin *at* ismi ilə birləşməsindən törəyən zoonimdir. Bu onomastik vahidin birinci tərəfini təşkil edən *boz* sifəti arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun «b» samit səsi incə qarşılığı olan 𐌵 (b) hərfi ilə deyil, qalın 𐌶 (b) işarəsi ilə yazılmışdır. Sözün birinci hecasında «a, ä, e» sait səslərindən başqa qalan sait səslər yazıldığına görə «o» sait səsi də *boz* sözündə həmişə yazılmışdır. Sözün 𐌹 (z) hərfinin bir şəkli olduğuna görə dəyişməmiş, *at* olaraq oxunan qalın 𐌹 (t) hərfindən əvvəl, yuxarıda deyildiyi kimi, «a» sait səsi yazılmamışdır:

𐌹𐌹 𐌹𐌹 : boz (a)t (KTb. 37) Boz at

𐌹𐌹 𐌹𐌹 : boz (a)t(ı)ğ (KTb. 33) Boz atı

TORIG AT – duru rəngli at mənasını bildirən zoonimdir [Müq. et. Koroğluda: *Dürat*], arxa damaqda tələffüz edildiyinə görə *Torig* sözünün «t, r» samit səsləri incə qarşılığı olan qalın 𐌹 (t) və 𐌹 (r) hərfləri ilə yazılmışdır, ğ samit səsinin isə qalın-incə qarşılığı olmadığı üçün dəyişməmişdir. Sözün birinci hecasında yer alan «ı» sait səsi imla qaydasının tələbinə görə yazılmamışdır:

𐌹𐌹 𐌹𐌹 : Tor(ı)ğ (a)t (KTb. 33) Dür at

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ RÜTBƏ BİLDİRƏN SÖZLƏR

Qədim Türk cəmiyyətində hərbi ictimai, siyasi təbəqələşmə ilə bağlı olaraq bir çox rütbə adlarından istifadə olunmuşdur. Bu isə hər şeydən əvvəl Türk xanlığının, dövlətçiliyinin və ümumiyyətlə mədəniyyətinin qədimliyi ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Köktürk yazılı abidələrində diqqət çəkən müxtəlif tipli rütbə adları da çox əski zamanlarda Türk cəmiyyətində baş verən təbəqələşmə və dövlətçiliyin inkişafı ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır.

Köktürk yazılı abidələrində rast gəlinən rütbə adları da ilk gündən Köktürk ədəbi dilinin fonetik imla prinsipinə uyğun olaraq yazılmışdır və onların bir qisminin ilk olaraq yazılış forması ənənəyə uyğun olaraq qorunub saxlanılmışdır. Beləliklə, bəzi rütbə adlarının yazılışı əski zamanlarda olduğu kimi hiifz etməklə fonetik imla prinsipi ilə yanaşı tarixi-ənənəvi imla prinsipinə uyğun imla tərzii də mühafizə edilmişdir.

Köktürk yazılı abidələrində ayrı-ayrı rütbə bildiren sözlərin sayı çoxdur və bunların hər biri haqqında bəhs etmək imkan xaricindədir. Ona görə də biz həmin abidələrdə diqqət çəkən və ən azı iki dəfə təkrar edilən rütbə adlarının imla özəlliklərindən bəhs edəcəyik:

BÄG – xandan aşağı və xana tabe olan ictimai rütbə adı bildiren sözdür. Ön damaqda tələffüz olunduğuna görə bu rütbə adı qalın qırşılığı olan incə X (b) və qalın qarşılığı olmayan incə C (g) hərfi ilə yazılmışdır. Bu bir hecalı rütbə adının ortasında gələn «ä» sait səsi isə bəlli imla qaydasına görə, adətən, yazılmamışdır. Lakin incə X (b) və C (g) hərfləri yazılmayan «ä» sait səsinin oxunuşuna imkan vermişdir:

CX : b(ä)g (ON.7, Oa1; Ton. 42, 43; KTb. 6, 7, 19, 22, 24, 33, 34, 52; KTk. 1, 11; BK. 1, 2, 33; Xa.13, 14, 15)

BİLGÄ – hökmdar sarayında xaqana və ya onun vəzirinə verilən yüksək rütbə adıdır, ağıllı, bilici deməkdir. Köktürk abidələrindən bəlli olur ki, belə bir rütbə. Mogilyan kağana, onun vəziri Tonyukuka verilmişdir. Ön damaq ahənginə tabe olduğuna görə *bilgä* rütbə adının «b, l, g» samit səsləri qalın-incə qarşılığı olan X (b), Y (l), C (g) hərfləri ilə yazılmışdır. Bu sözün birinci hecasında «g» səsinəndən (C hərfindən) əvvəl gələn I (i) sait səsi, adətən, yazılmışdır. «ä» sait səsi də imla qaydasına görə yalnız sözün sonunda gəldiyinə görə həmişə öz qrafik əksini tapmışdır:

$\text{I}\text{C}\text{Y}\text{I}\text{X}$: bilgä (ON.4, Oa 1,3, Ob.5)

$\text{I}\text{C}\text{Y}\text{I}\text{X}$: bilgä (Ton.1, 17; KTb.3, 23, 53; KTk.1, 6; BK.1,

4)

BUYURUK -xan sarayında hökmdarın əmrlərini elan edən, nəticəsini yoxlayan məmur, indiki anlamda işlər müdiri anlamını ifadə edən rütbədir. *Buyruk* felinin sonuna artırılan *-uk* şəkilçisi qrammatik vəzifəsinə görə *-cu* şəkilçisindən fərqlənmişdir. Ona görə çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində işlədilan *buyurukcu* sözü həmin rütbə adından sonra və onun üzərində meydana çıxsada yaxın, bəzən hətta eyni mənalı söz olaraq görünür.

Arxa damaqda tələffüz olunan *buyuruk* rütbə adının «b, y, r» samit səsləri incə qarşılıqları olan D (y), H (r) və həmişə arxa damaq ahəngli sözlərdə gələn ox şəkilli \downarrow (k) hərfi ilə yazılmışdır. *Buyuruk* rütbə adının birinci hecasında yer alan «u» sait səsi imla qaydasının tələbinə görə, adətən, yazıldığı halda, ikinci, üçüncü hecasında isə yazılmışdır:

$\downarrow\text{H}\text{D}\text{H}\text{S}$: buy(u)r(u)k (KTb. 5, KTk. 1; BK. Xa. 14)

ELTÄBÄR – Oğuz qrupuna daxil olan az qəbiləsinə aid rütbə adıdır, olsun ki, baş vəzir mənasını bildirmişdir. Bu rütbə əski Türk qəbilələri arasında bəzən xan mənasına bərabər tutulmuş, bəzən hətta xanlıq başında olana da *eltäbär* deyilmişdir. Bu rütbə olsun ki, dövlət mənasını daşıyan *el* və tərəf anlamını bildirən *täbär* qoşmasının birləşməsindən törəmişdir, öncə *el*, *oba*, xalq tərəfdarı, xalqa yaxın mənalarını ifadə edən bir söz birləşməsi olmuşdur. *Eltäbär* rütbə adı ön damaq ahənginə uyğun tələffüz edildiyinə görə onun «l, t, b, r» samit səsləri qalın qarşılığı olan incə Y (l), H (t), X (b), Y (r) hərfləri ilə ifadə edilmişdir. Sözü başında və ikinci, üçüncü hecasında yer alan incə «e, ä» sait səsləri isə bəlii imla qaydasına uyğun olaraq, adətən, yazılmamışdır. Lakin incə samit səsləri ifadə edən yuxarıdakı hərflər həmin rütbə adını əslində olduğu kimi və ya yaxın bir şəkildə oxumağa imkan vermişdir (və imkan verir):

$\text{Y}\text{X}\text{H}\text{Y}$: (e)lt(ä)bär (KTb. 53; BK. 37; MÇ. 49)

Mogilyan kağanın şərəfinə yazılmış olan abidədə *eltäbär* rütbə adına eyni zamanda *(e)lt(ä)bärlig* şəklində də rast gəlinir. *Eltäbärlig* rütbə adı deyil, həmin rütbəni daşıyan şəxs, hökmdar deməkdir. Adətən, sözdüzəldici *-liq*, *-lig* şəkilçisinin «i» sait səsi

yazılmadığına görə *eltäbärlig* sözünün də sonundakı *-lig* şəkilçisinin «i» sait səsi yazılmamışdır:

$\text{E}\text{Y}\text{Y}\text{X}\text{H}\text{Y}$: (e)lt(ä)b(ä)rl(i)g (BK. 38) eltäbär rütbəsinə daşıyan şəxs

KAĞAN – olsun ki, xanlar xanı mənasını ifadə edən rütbə anlamını ifadə etmişdir. Arxa damaqda tələffüz edildiyinə görə bu rütbə adı həmişə incə F , H , B (k) hərflərinin qarşılığı olan qalın H , Q , D , (k) hərflərinin, adətən, H işarəsi ilə yazılmışdır. Sözü «ğ» samit səsi də həmişə incə qarşılığı olmayan F , «n» samit səsi isə incə qarşılığı olan qalın C hərfi ilə ifadə olunmuşdur. Bu səbəbdən iki hecalı *kağan* sözündə yer alan «a» sait səsi, adətən, yazılmamışdır. Beləliklə, *kağan* rütbə adı sait səsin iştirakı olmadan *kğn* şəklində yazılmışdır:

CFH : k(a)ğ(a)n (ON. 2; Ton. 9; KTb.8; KTk. 8; BK. 2)

KUNÇUY – xan nəslinin qız övladına verilən rütbə adıdır, hökmdarın qız balası deməkdir. Bu rütbə adı, olsun ki, Çin dilindən alınmışdır. Buna baxmayaraq, iki hecadan ibarət olan həmin rütbə adı Köktürk ədəbi dilinin imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq yazılmışdır. Arxa damaq ahənginə tabe olan *kunçuy* rütbə adının «k» səsi, adətən, üç müxtəlif hərfdən ibarət olan H , Q , D , hərflərin ox şəkilini xatırladan \downarrow hərfi ilə yazılmışdır. Sözü «n» və «y» samit səsləri də incə qarşılıqları olan qalın C (n) və D (y) hərfləri ilə, *nç* səs birləşməsi isə liqatur S hərfi ilə yazılmışdır. Sözü birinci hecasında «k» səsindən (\downarrow hərfindən) sonra gələn «u» sait səsi, adətən, öz qrafik əksini tapmışdır, tədqiqata cəlb olunan dörd abidədə imla qaydasına görə ikinci hecanın ortasında gələn «u» sait səsi yazılmamışdır:

DSD : kunç(u)y (KTb.20, 49)

Yenisey abidələrində də *kunçuy* sözünün sonuncu hecasında yer alan «u» sait səsi Orxon abidələrində olduğu kimi, demək olar ki, həmişə yazılmamışdır. Ancaq bu qədim mətnlərdə sözün başında gələn «k» samit səsi ox şəkilli ↓ ilə deyil, ᠊ (k̄) hərfi hərfi ilə yazılmışdır:

ᠬᠦᠳᠤᠶᠤᠮ: kunç(u)y(u)m (Uyuk-Tur) xan nəslindən olan qızım;
 ᠬᠦᠳᠤᠶᠤᠮᠭᠠ: kunç(u)y(u)mğa (Eleg.1; Barl.II,4, Barl. III, 4) şahzadə qızıma

Yenisey abidələrində rütbə adının ikinci hecasında yer alan «u» sait səsi bir dəfə yazılmışdır və bu hadisə imla pozuntusu olsa da biz onu imla təkmilləşdirilməsinə təşəbbüs kimi qiymətləndirməyi lazım bilirik.

SAD/ŞAD – bəydən yuxarı, xandan aşağı səviyyədə duran yüksək hökmdarlıq rütbəsidir. Tədqiqatçılara görə, rütbə bildiren bu söz eyni mənalı *apu* rütbə adı ilə birlikdə Çin dilindən alınmışdır. Lakin *apıt* rütbə adı Türklər arasında yayılmadığı halda *sad* və *şad* şəklində yayılan yüksək rütbə Türklər arasında çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazana bilmişdir. *Sad* rütbə adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun «s, d» samit səsləri incə qarşılığı olan qalın ᠰ və ᠳ hərfləri ilə yazılmışdır. Sözün «a» sait səsi isə bəlli imla qaydasının tələbinə uyğun olaraq, adətən, yazılmamışdır. Bu rütbə adının *şad* variantının «ş» samit səsi isə qalın-incə qarşılığı olmayan ᠶ hərfi ilə yazılmışdır. Aparılan müşahidələr göstərir ki, *şad* rütbə adının *sad* variantından çox az, həm də daha əski tarixə malik olan Ongin və Tonyukuk yazılı abidələrində istifadə edilmişdir. Sözün başında gələn «s» səsi qalın hərfi ilə deyil, əslində incə «s» səsi üçün nəzərdə tutulan l

hərfi ilə yazılmışdır və bizcə, bu imla pozuntusudur. *Sad* rütbə adına aid örnəklər:

ᠰᠠᠳ: s(a)d (ON.6,8) şad
 ᠰᠠᠳ: s(a)d (Ton.41) şad

ᠶ hərfi ilə yazılmış olan *şad* rütbə adına aid örnəklər:

ᠰᠠᠳᠠᠷᠲᠢ: ş(a)d (ä)rti (Ton.5) şad oldu
 ᠰᠠᠳᠢᠭ: ş(a)d(i)ğ (KTb.14) şadı
 ᠰᠠᠳᠠᠷᠲᠢᠮ: ş(a)d (ä)rt(i)m (KTb.17) şad oldum
 ᠰᠠᠳᠢᠨ: ş(a)dın (BK.28) şadını və s.

ş(a)d rütbə adının sinonimi olan Çin köklü *apıt* sözü bəzi hallarda yalnız *şad* rütbə adı ilə paralel olaraq sinonim birləşmə şəklində işlədilmişdir. Belə hallarda həmin rütbə adının «ı» sait səsi yazılmışdır:

ᠰᠠᠳᠠᠶᠢᠮ: ş(a)d(a)pıt (KTK. 1; BK. Xa. 13, 14)

TARKAN – qədim Türk cəmiyyətində varlı, hətta dövrünə görə müəyyən təhsil görmüş olan, yüksək təbəqə anlamı ifadə edən sözdür. *Tarkan* rütbəsini həmin ictimai təbəqədən olan kişi cinsi daşımışdır.

İki hecadan ibarət olan *tarkan* rütbə adı arxa damaqda tələffüz olunduğuna görə onun «t, r, k, n» samit səsləri incə qarşılığı olan qalın ᠲ (t), ᠷ (r), ᠬ (k), ᠨ (n) hərfləri ilə yazılmışdır. Bu sözün hər iki hecasında yer alan «a» sait səsi isə sabitləşmiş əski imla qaydasına uyğun olaraq yazılmamışdır. Lakin yuxarıdakı samit səs yazı işarələri *tarkan* rütbə adını əslində olduğu kimi və ya yaxın bir şəkildə oxumağa imkan vermişdir və imkan verməkdədir:

ᠳᠢᠬᠤᠨ : t(a)rk(a)n (ON. 4; Ton.6)

Tarkan rütbə adı çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində *Tərxan* / *Tarkan* şəklində kişi adı olaraq işlədilmişdir.

TİGİN – qədim Türk cəmiyyətində xan nəslindən olan oğlanın, daşdığı rütbə adıdır. Ön damaq ahənginə tabe olan *tigin* rütbə adının «t, n» samit səsləri qalın qarşılığı olan incə ʈ (t) və Ṣ (n), «g» səsi isə həmişə ön damaq ahənginə sahib olan sözlərdə istifadə edilmiş ʕ hərfi ilə yazılmışdır. İki hecadan ibarət olan bu sözün birinci hecasında yer alan «i» sait səsi imla qaydasının tələbinə görə həmişə yazıldığı halda, ikinci hecasında yer alan həmin səs yazılmamışdır:

ṢṢṢṢṢṢ : tig(i)n (KTb.30;BK.X1) xan övladı olan oğlan, kişi

KÜL-TİGİN (kiçik mətn)

- (1) Təni təg tənridə bolmış türk bilgä kağan bu ödka olurtım. Sabımın tükäti esidgil: ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunum, biriyä Şadapıt bağlär, yıraya tarkat buyuruk bağlär, otuz....
- (2) Tokuz oğuz bağlärer, bodunı, bu sabımın edgüti esid, katıgdt tıñla. İlgärü kün toğsık(k)a, birgärü kün ortusuñaru, kurıgaru kün batsı-kırğa, yırğaru tün ortusuñaru, anta içräki bodun kop m(aña) körür, ança bodun
- (3) kop itdim. Ol amtı anıg yok, türk kağan Ötükän yış olursar, iltä buñ, yok. İlgärü Şantun yazıka təgi sülädim, taluyka kiçig təgmädim, birgärü Tokuz Ersänkä təgi sülädim, Tüpütkä kiçig təgmädim, kurıgaru Yinçü üg(üz)
- (4) keçä Tämür Kapıgka təgi sülädim, yırğaru Yir Bayırku yirinä təgi sülädim, bunça yirkä təgi yoritdim. Ötükän yışda yig idi yok ermis, il tutsık yir Ötükän yış ermis. Bu yirdä olurıp, Tabğaç bodun birlä
- (5) tüzältim. Altun, kümüş, isigti, kutay buñsız ança birür Tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermis; süçig sabın, yımşak ağıñ arıp, irak bodunıg ança yağutır ermis; yağru kontukda kisträ anıg, bilig anta öyür ermis
- (6) ädgü bilgä kisig, ädgü alp kisig yoritmaz ermis; bir kişi yañılsar, oğuşı, bodunı bisükiñä təgi kıdmaz ermiş. Süçig sabınğa, yımşak ağısınğa arturıp üküs türk bodun, öltig. Türk bodun, üläsikin, biriyä Çuğay yış tügül, Tün
- (7) yazı konayın tisär, türk bodun, üläsikig anta anıg kişi ança boşğurur ermis: irak ersär, yablak ağı birür, yağuk ersär, ädgü ağı

birür tip, ança boşğurur ermis. Bilig bilmöz kisi, ol sabığ alıp.
yağru barıp, üküş kişi öltig.

- (8) Ol yirgärü barsar, türk bodun, öltäçisän. Ötükän yir olurıp, arkış-tirkiş ısar, nänj, bunığ yok, Ötükän yış olursar, bängü il tuta olurtaçı sän, türk bodun, tok. Arık ok sän, açsık, tosik ömäzsän, bir todsar, açsık ömäzsän, antağın
- (9) üçün igidmiş kağanın sabın almatın yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg, arılıg. Anta kalmışı yir sayu kop turu ölü yoriyur ertig. Tänni yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp
- (10) yok çığan bodunıg kop kobartdım, çığan bodunıg bay kılıtım, az bodunıg üküş kılıttım. Azu bu sabımda igid barğu? Türk bağlär, bodun, bunı esidiñ! Türk (bodunıg ti)rip il tutsıknı bunta urtm, yañılıp üläsikniñin yämä
- (11) bunta urtım, nänj, sabım ersär, bängü taşka urtım. Anjar körü bilin türk amtı bodun bağlär, bödkä körigmä bağlar, gü yanıltaçısız! Män b(ängü taş. . . tabğa)ç kağanta bädizçi kälürtim, bädiztim. Mäniñ, sabımın sımadı.
- (12) Tabğaç kağanın içräki bädizçig ıtı. Anjar adınçığ bark yaraturtım, için-taşın adınçığ bädiz urturtım, taş tokıtdım, Köñültäki sabımın u. . . (on ok oğlın)a tatiña tägi bunı körü bilin; bängü taş
- (13) tokıldım. (Bu erig) ersär, amtıka erig yirtä irsär, ança erig yirtä bängü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüp, ança bilin ol taş . . . dım. Bu bitig bitigmä atısı Yol(l)ıg t(igin).

Abidänin tärüməsi

- (1) Män tanrı tək göydə yaranmış bilici türk xanı bu taxtda oturdum. Sözlərimi axıradək eşidin: arxamca gələn soydaşlarım (və ya tabeliyimdə olan xalqım), gənclərim, birləşən qəbilələrim, xalqım, sağda (duran) şad-apıt bəyləri, solda (duran) tərhanlar, buyuruqçu bəylər, otuz...
- (2) Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin. İrəlidə - Şərqdə, sağda - Cənubda, geridə - Qərbdə, solda - Şimalda, orada mərkəzi xalqın hamısı mənə tabedir; bu qədər xalqı mən
- (3) çoxaltdım. Orada indi pis (davranışlar) yoxdur. Ötükən meşəli dağında (taxtda) türk xanı oturmuşdursa, (demək) eldə dərd-qəm yoxdur. İrəlidə Şantun çölünədək qoşun çəkdim, dənizə çatmağıma az qaldı, sağda Doqquz Ərsənədək qoşun çəkdim, Tibetə çatmağıma az qaldı, arxa tərəfdə İnci çayını
- (4) keçərək Dəmir Qapıyadək qoşun çəkdim, sol tərəfdə Yir Bayırku ölkəsinədək qoşun çəkdim, bu qədər yerədək yürüş etdim. Ötükən meşəli dağında yaxşı hökmdar yox idi, el birliyinin yeri Ötükən meşəli dağı idi. Bu yerdə (hökmdarlıq taxtında) oturub Tabğaç xalqı ilə
- (5) əlaqəni qaydaya saldım. O qədər saysız-hesabsız qızıl, gümüş, taxıl içkisi, ipək verən Tabğaç xalqının sözləri şirin, hədiyyəsi yumşaq idi, Onlar uzaqda (məskən salan) o qədər xalqı şirin sözləri, zərif hədiyyələri ilə aldadıb topladılar. Yaxında məskən saldıqdan sonra orada pis biliyə yiyələndilər,
- (6) yaxşı, bilici adamlar, yaxşı igid adamlar yollarını azmadılar; bir(-iki) adam yanlıs (yola) düşdüsədə, (onun) qəbiləsi, xalqı (bütöv bir) nəslinədək yolu azmadılar. (Ey) türk xalqı, onların şirin sözünə, zərif hədiyyəsinə aldanıb (yaxın getdin), çox məhəv

oldun. (Ey) türk xalqı, bir hissən desə ki, Çuğay meşəli dağının cənubunda deyil, Tün

- (7) çölündə məskən salmaq, (ey) türk xalqı, orada bədxah adamlar beləcə bir hissəni başdan çıxarmış: uzaqda yaşayan (Tabğaç) pis hədiyyələr verir, yaxında yaşayana yaxşı hədiyyələr verir, - deyərək (səni) beləcə aldatmış. (Ey) avam adamlar, o sözlərə aldanıb yaxın gəldiniz, çox məhv oldunuz.
- (8) (Ey) türk xalqı, o yerə (tərəf) getsən məhv olacaqsan. Ötükən ölkəsində (taxtda) oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin olmaz. Ötükən meşəli dağında (hökmranlıq taxtında) otursan həmişə qəbilə birliyini saxlayarsan: (ey) türk xalqı, tox olarsan. Sən yoxsul olan zaman aclıq və toxluq haqqında düşünmürsən; bir dəfə doysan aclıq haqqında düşünmürsən, onun
- (9) üçün ki, (səni) yüksəltmiş xanının məsləhətini eşitməyərək hər tərəfə dağılıb getdin, orada çox zəiflədin, əldən düşdün. Orada qalanlarınızın (çoxu) ölümcül halda hər tərəfdə dolaşdı. Tanrının hökmü ilə, özümün bəxtim olduğuna görə xan(lıq taxtında) oturdum. Xan olmaqla
- (10) yox (dərəcəsinə gələn) müflis xalqı ortaya çıxardım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Məgər bu sözümde yanlışlıq varmı? (Ey) türk bəyləri, xalqı, onunu eşidin. Türk xalqını toplayıb qəbilə birliyini yaratdığımı burada yazdım, bir hissənizin yanıldığını da
- (11) burada yazdım. Nə sözüm var idisə əbədi daş üzərinə yazdım. (Ey) indiki türk xalqı, bəyləri, ona baxarkən bilin; taxta itaət edən bəylər, siz çox (tez) yanılansınız. Mən ə(bədi abidə ...Tabğaç) xanlığından nəqqaş gətirdim, (başdaşını) bəzətdim. (O) mənim sözlərimi dəyişmədi.
- (12) Tabğaç xanlığı (öz) saray nəqqaşını göndərdi. Ona ayrıca sərdabə tikdirdim, içinə, bayırına ayrıca bəzək vurdurdum,

başdaşı qoydurdum, könlümdəki sözlərimi u...(on ox oğlu)na, tatinadək bunu görərəkən, bilin; (ona) əbədi başdaşı

- (13) tikdirdim ... əgər (bu) o yol dayanacağına olarsa, indiyə dək o yerdə olarsa, həmin dayanacaqda mən əbədi abidə tikdirdim, (üstünə) yazı yazdım. Onu görərəkən, beləcə bilin. O daş ... dım. Bu yazını yazan (mərhumun) qohumu Yolluq tigidir.

KÜL-TİĞİN
(böyük mətn)

- (1) Üzä kök täñri, asra yağız yir kılınukda, ekin ara kisi oğlu kılınmış. Kisi oğlın ta üzä eçüm, apam Bumın kağan, İstâmi kağan olurmış. Olurıpan türk bodunun ilin, tör(üs)in tuta birmis, iti birmis.
- (2) Tört buluñ, kop yağı ermiş, sü sülöpän, dört buluñdaki bodunıñ kop almış, kop baz kılınmış, başlığıñ yüküntürmiş, tizligig sökürmis, ilgärü Kadırkan yıška tägi, kirü Tämır kapıgka tägi konturmış. Ekin ara
- (3) idi oksız kök türk (iti) ança olurur ermiş. Bil(g)ä kağan ermiş, alp kağan ermiş, buyurukı yämä bilgä ermiş erinç, alp ermiş erinç; bağlări yämä, bodunu yämä tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmış erinç, ilig tutup törüg itmiş. Özinçä (häm də özi ança?)
- (4) kargäk bolmış. Yuğçı, sıgıtçı öñrä-kün toğsıkda. Bökli çöl(l)ig il Tabğaç, tüpüt, apar, purum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtañ, tatabı - bunça bodun kälipän sıgtamış, yuğlamış; antağ külig kağan ermiş. Anta kisträ inisi kağan
- (5) bolmış erinç, oğlu ta (atı kimi də oxunur) kağan bolmış erinç. Anta kisträ inisi eçisin tæg kılınmaduk erinç, oğlu kañın tæg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinç, buyurukı yämä biligsiz erinç yablak ermiş erinç.
- (6) Bağlări, bodunu tüzsiz üçün, tabğaç bodun täbligın kürlig üçün, armakçısın üçün. İnili-eçili kiñşürtükün (kiñşürtükün?) üçün, bağli-bodunlıg yonşurtukın üçün türk bodun illädük ilin içginu idmiş,
- (7) kağanladuk kağanın yitürü idmiş, tabğaç bodunka bağilik ırı oğlın kul boltı, silik kız oğlın küñ boltı. Türk bağlär türk atın ıtı, tabğaçğı bağlär tabğaç atın tutıpan tabğaç kağanka

- (8) körmis, elig yıl isig-küçig birmis. İlgärü kün toğsıkda Bökli kağanka tägi süläyü birmis, kurıgaru Tämır Kapıgka tägi süläyü birmis, tabğaç kağanka ilin, törüsün alı birmis. Türk kara kamuğ
- (9) bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kanı? Kemkä ilig kazğanur män?, -tir ermiş: kağanlıg bodun ertim, kağanum kanı? nä kağanka isig-küçig birür män?, -tir ermiş. Ança tıp, tabğaç kağanka yağı bolmış,
- (10) yağı bolıp, itinü-yaratunu umaduk, yana içikmiş. Bunça isig-küçig birtükgärü şakinmatı, türk bodun ölüräyin, uruğsıratayın, -tir ermiş, yokadu barır ermiş. Üzä türk täñrisi, türk iduk yiri-
- (11) subı ança timis: türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañım İltäris kağanıg, ögim ilbilgä katunıg täñri töpäsintä tutup yögärü kötürmiş erinç. Kañım kağan yiti yägirmi erin taşıkması, taşra
- (12) yoriyur tiyin, kü esidıp balıkdaki tağıkmış, tağdaki inmiş, tirilip yetmiş er bolmış. Täñri küç birtük üçün kañım kağan süsi böri tæg ermiş, yağısı kon tæg ermiş; ilgärü, kurıgaru sülöp tirmis, kobart(mıs) (ka)muğı
- (13) yeti yüz er bolmış. Yeti yüz er bolıp ilsirämiş, kağansıramış bodunıg küñädmis, kuladmış bodunıg, türk törüsün içginmiş bodunıg eçüm, apam törüsünçä yaratmış, boşğurmış, tölis, tarduş (bodunıg anta etmiş),
- (14) yabğuş şadıg anta bermis. Biriya tabğaç bodun yağı ermiş, yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermiş, kırkız, kurıkan, otuz tatar, kıtan, tatabı kop yağı ermiş. Kañım kağan bunça...
- (15) kırk artuk(ı yit)i yolu sülämiş, yägirmi şünüs şünüsmis. Täñri yarlıkaduk üçün illigig ilsirätmiş, kağanlıgıg kağansıratmış, yağıg baz kılınmış, tizligig sökürmis, başlığıg yüküntür(mis kañım kağan) inçä ilig,

- (16) törüg kazğanıp, uça barmıs. Kañım kağanı başlayu Baz kağanı balbal tikmis. Ol törüdü üzä eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurıpan, türk bodunı yığa itdi, igiti, ırganı (bay kılı, azıg üküş kılı).
- (17) Eçim kağan olurtukda, özim tarduş bodun üzä şad ertim. Eçim kağan birlä ilgärü Yaşıl ügüz Şantun yazıka tägi sülädimiz, kurıgaru Tämır kapıgka tägi sülädimiz, Kögmän aşa kırkız yırıqä tägi sülädimiz).
- (18) Kamuğı biş otuz sülädimiz, üç yägirmi süñüşdimiz, illig ilsirätdimiz, kağanlıgıg kağansıratdımız, tizlig sökürtimiz, başlıgıg yüküntürtimiz. Türgis kağan türkimiz (bodunım erti, bilmädükün)
- (19) üçün, biziñä yañlukın (yañıldukın kimi də oxunur) üçün kağanı ölti, buyuruki, bağları yämä ölti. On ok bodun emgäk körti. Eçümüz, apamız tutmıs yir-sub idisiz bolmazun tiyin, az bodanıg itip-yar(atıp) ...
- (20) Bars bæg erti, kağan at bunta biz birtimiz, sıñım kuñcuyug birtimiz; özi yañıltı, kağanı ölti, bodunı küñ-kul boltı. Kögmän yirsub idisiz kalmazun, tiyin az kırkız bodunıg yarat(ip kältimiz, süñüşdimiz, ilin)
- (21) yana birtimiz. Ilgärü Kadırkan yışıg aşa bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz. Kurıgaru Känü Tarmanka tägi türk bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkä kul kulıg bolmıs erti, (küñ küñlig bolmıs erti, inisi eçisin bilmäz erti, oğlı kañın bilmäz erti) ...
- (22) Ança kazğanmıs, itmis ilimiz, törümüz erti. Türk oğuz bağları bodun, esidiñ! Üzä täñri basmasar, asra yir tälınmäsär, türk bodun, ilin, törün kim artatı? (udaçı erti, türk bodun)
- (23) ökün! Körgünin üçün igidmis bilgä kağanıña ermis, barmıs edgü ilin kántü yañıltıg, yablak kigürtig. Yarıklıg kantan (kantin?)

kälip yana eltdi? Süñüglig kantan (kantin?) kälipän sürä eltdi? Iduk Ötükän yış (bodun bardıg, ilgärü barıgma)

- (24) bardıg, kurıgara barıgma bardıg. Barduk yirdä edgüg ol erinç: kanıñ, subça yügürti, söñükün, tağça yatdı, bægilik urı oğlın kul boltı, silik kız oğlın, küñ boltı! Bilmädük üçün (yablakın üçün eçim kağan uça bardı) ...
- (25) başlayu kırkız kağanı balbal tikdim. Türk bodunıg atı küsi yok bolmazun tiyin, kañım kağanıg, ögim katunıg kötürmiş täñri, il birigmä täñri, türk bodun atı-küsi yok bol(mazun tiyin, özimin ol täñri)
- (26) kağan olurtı erinç. Hän yılıg bodunka olurmıdım, içrä aşsız, taşra tonsız yabız yablak bodunta üzä olurtım. İnım Kül tigin birlä sözläşdimiz, kañmız, eçimiz kaz(ğanmıs bodun atı-küsi yok bolmazun)
- (27) tiyin, türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmıdım. İnım Kül tigin birlä, eki şad birlä ölü-yitü kazğantım; ança kazğanıp, biriki bodunıg ot-sub kılmadım. Män (özim kağan olurtukıma yir sayu)
- (28) barmıs bodun ölü-yitü, yadağın, yalañın yana kälti. Bodunıg igidäyin tiyin, yırğaru oğuz bodun tapa, ilgärü kitan tatabı bodun tapa, birgärü tabğaç tapa ulug sü eki yägirmi ... (süñüşdim, anta)
- (29) kisrä, täñri yarlıkazu, kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltäçi bodunıg tirigrü igitim, yalañ bodunıg tonlıg, ırgan bodunıg bay kiltım, az bodunıg üküş kiltım, ıgar elligdä (ıgar kağanlıgda yäg kiltım, tört bulundaki)
- (30) bodunıg kop baz kiltım, yağsız kiltım, kop maña körti. İsig-küçig birür bunça törüg kazğanıp inım Kül-tigin öziñçä kargäk boltı (bultı?). Kañım kağan uçdukda, inım Kül tigin yi(ti yaşda kälti, on yaşda)

- (31) Umay tæg ögim katun kutıña inim Kül tigin er at bultı (və ya boltı). Altı yägirmi yaşına eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı. Altı çub, Soğdak tapa sülädimiz, buzdımız. Tabğaç Oñ,tutuk bis (ümän sü kälti, sünüşdimiz).
- (32) Kül tigin yadağın oplayu tægdi. On tutuk yorçın yaraklığ eligin tutdı, yaraklığdı kağanka ançuladı (inç uladı kimi də oxuyurlar). Ol süg anta yokkışdımız. Bir otuz yaşına Çaça sänünkä sünüşdımız. En ilki Tadıkın Çurın, boz (atıg binip tægdi, ol at anta)
- (33) ölti. Ekinti İşbara yamtar boz atıg binip tægdi. Ol at anta ölti. Yarakınta, yalmasınta yüz artuk(ı) okun urtı, yizäk başına bir (tægürmädi) ...
- (34) tægükin, türk bağlar, kop bilirsiz. Ol süg anta yokkışdımız. Anta kirsä yir Bayırku uluğ Irkin yağı boltı. Anı yanıp Türgi yarğun költä buzdımız. Uluğ Irkin azkıña erin täzip bardı. Kül tigin (altı otuz)
- (35) yaşına kırkız tapa sülädimiz. Sünüg batımı karıg sökipän, Kögmän yışıg toğa yorıp, kırkız bodunıg uda basdımız, kağanın birlä Suña yışda sünüşdımız. Kül tigin Bayırkun(ıñ ak adğırıg)
- (36) binip oplayu tægdi, bir erig okun urtı, eki erig udişru sançdı. Ol tægükdä Bayırkunıñ ak adğırıg udlıkın sıyu urtı. Kırkız kağanın ölürtümüz, ilin altımız. Ol yıлка tü(rgis tapa Altun yışıg)
- (37) toğa Ertis ügüzig keçä yorıdımız, türgis bodunıg uda basdımız. Türk kağan süsi Bolçuda otça, borça kälti, sünüşdımız. Kül-tigin Başğu boz at binip tægdi. Başğu boz ...
- (38) ... äkisin özi altızdı. Anta yana kirip türgis kağan buyurukı, az tutukuğ eligin tutdı. Kağanın anta ölürtümüz, ilin altımız. Kara türgis bodun kop içikdi. Ol bodunıg (Tabarda) konturtımız, yana yorıp
- (39) soğdak bodun itäyin tiyin, Yinçü ügüzig keçä Tämir Kapıgka tægi sülädimiz. Anta kirsä kara türgis bodun yağı bolmış känjäs tapa bardı. Bizin sü atı turuk, azukı yok erti, yablak kisi är...
- (40) alp är bizinä tægmiş erti. Antağ ödkä ökünip, Kül-tigin az ärin irtürü itımız. Uluğ sünüş sünüşmiş, alp Şalçı ak atın binip tægmiş, kara türgis bodunıg anta ölürmüş, almış, yana yorıp ...
- (41) ... birlä Kuşu Tituk birlä sünüşmiş, ärin kop ölürmüş, ebinbarımın (kalı)sız kop kälürti. Kül-tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erikli yağı boltı. Tamağ Iduk başda sünüşdimiz
- (42) (Kül) tigin ol sünüşdä otuz yaşayur erti. Alp Şalçı (ak a)tın binip oplayu tægdi, eki erig udişru sançdı. Karlukıg ölürtümüz, altımız, az bodun yağı boltı. Kara költä sünüşdimiz. Kül-tigin bir kırk yaşayur erti, Alp Şalçı akın
- (43) binip oplayu tægdi, az eltäbäriğ tutdı, az bodun anta yok boltı. Eçim kağan ili kamaşıg (kamaşag?) boltukınta, bodun iligi kägi boltukınta izgil bodun birlä sünüşdimiz, Kül-tigin alp Şalçı akın binip
- (44) oplayu tægdi, ol at anta tüş(di) izgil bodun ölti. Tokuz oğuz bodun kântü bodunım erti. Tähri yir bulğakın üçün yağı boltı. Bir yıлка biş yolu sünüşdimiz. Än ilik Toğu balıkda sünüşdimiz.
- (45) Kül-tigin Azman akıg binip, oplayu tægdi, altı äriğ sançdı, sü tägisintä yitineç äriğ kılınçladı. Ekinti Kuşlağakda ediz birlä sünüşdimiz. Kül tigin Az yağızın binip oplayu tägip, bir äriğ sançdı,
- (46) tokuz äriğ ägirä tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçineç Bol(çıda) ... nda oğuz birlä sünüşdimiz. Kül tigin Azman akıg binip, tægdi, sançdı; süsin sançdımız, ilin altımız. Törtineç Çuş başınta sünüşdimiz. Türk

- (47) bodun adak kamaştıdı, yablak bolt(aç)ı irti. Oza kälmiş süsin Kül ti(gin) ağıtıp, Toŋra bir oğuş alpagü on ärig, Toŋa tigin yoğinta ägrip ölürtimiz. Bisinç Ezgänti Kadazda oğuz birlä süñüşdimiz, Kül tigin
- (48) Az yağızın binip tägdi, eki ärig sançdı, balık(k)a barmadı. Ol sü anta öl(ti). Mağı (və ya Amğı) Kurğan (k)ıslap yazıña oguzğaru sü taşıkdımız. Kül tigin ebig başlayu kıtımız. Oğuz yağı orduğ basdı. Kül tigin
- (49) ögsiz akın binip tokuz ärin sançdı, orduğ birmädi, ögim katun ulayu öglürim, äkälärim, kälünüm, kunçuylarım bunça yämä tirigi küñ boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz!
- (50) Kül tigin yok ersär, kop öltäçi ertigiz! İnim Kül tigin kargäk boltı, özim sakıntım; körtür közim körmäz täg, bilir biligim bilmäz täg boltı, özim sakıntım. Öd täŋri yasar, kisi oğlu kop ölgäli (və ya ölügli?) törümis.
- (51) Ança sakıntım: közdä yaş kälösär, eti dä köñültä sığıt kälösär, yanturu sakıntura, katığdı sakıntım: eki şad ulayu iniyigünüm, oğlanım, bäglärim, bodunım közi-kaşı yablak boltaçı tip, sakıntım. Yugçı-sığıtçı, kıtan, tatabı bodun başlayu
- (52) Udar şün kälti. Tabğaç kağanta İsyi Likän, kälti, bir tümän ağı. altun, kümüş kargäksiz kälürti. Tüpüt kağanta bölön kälti. Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Bärçäkär, Bukarak ulıs bodunta Nän sänün oğul tarkan kälti.
- (53) On Ok oğlum türgis kağanta Makraç tamğacı, Oğuz Bilgä tamğacı kälti. Kırkız kağanta tarduş İnançu Çur kälti. Bark itgüçi, bädiz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabğaç kağan çıkanı Çar, sänün kälti. Kül tigin kon yılka yiti yağirmikä uçdı, tokuzınç ay yeti otuzka yoğ ertürtimiz. Barkın, bädizin, bitig taş(m) biçin yılka yitinch ay yiti otuzka kop alkadı(m)ız. Kül tigin ö(lip) kırk artukı yiti yaşın, bulıt (boltı? kimi də oxunur) taş ... bunça bädizçig toyğun eltäbär kälü(r)ti.

Abidənin tərcüməsi

- (1) Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur torpaq yarandıqda ikisi arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlu üzərində (ulu) atam-babam Bumın xan, İstəmi xan hökmdar olmuşlar. Xan olmaqla (onlar) türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar.
- (2) Dörd tərəf hamısı (bizə) düşmən olmuş. (Onlar) qoşun çəkərək (bu) dörd tərəfdəki xalqların hamısını tutmuş, hamısını barışdırmış, baş qaldıranı baş endirməyə məcbur etmiş, ayaq üstə qalxanları diz çökdürmüş, irəlində Kadırkan meşəli dağına dək, geridə (yəni qərbdə) Dəmir Qapıya dək (uzanıb gedən) yerdə öz xalqlarını yerləşdirmişlər,
- (3) (Onların) ikisi arasında beləcə (ənənəvi) hökmdarlığı olmayan göy türklər məskən salmışlar. (Onların) başçıları bilici xan olmuş, igid xan olmuş, buyuruqçuları da bilici olmuş, şücaətli olmuş; bəyləri də, xalqları da düz (ilqarlı) olmuş, ona görə el birliyini beləcə qoruyub saxlamış, eli əldə saxlayıb qanun-qayda yaratmışlar. (Sonra) özləri
- (4) ölmüşlər. Ağlayanlar, hönkürənlər öz kədərlərini bildirmək üçün irəlindən - şərqdən Böklü Çölündən, Tabğaçdan, Tibetdən, Avardan, Rumdan, Qırğızdan, Üç Kurıkandan, Otuz Tatardan, Kidandan, Tatabıdan - bu qədər xalq gəlib hönkürmüş, ağlamış. (Onlar) bu cür şöhrətli xan olmuşlar. Ondan sonra (onların) kiçik qardaşları xan olmuş,
- (5) (sonra) oğlanları da xan olmuşlar. Ondan sonra kiçikləri böyükləri tək, oğlanları ataları tək olmamışlar. (Taxtda) biliksiz xan oturmuş, yava xan oturmuş, buyuruqçuları da biliksiz, yava olmuş.
- (6) Bəyləri, xalqları düz (ilqarlı) olmadıqlarına görə tabğaç xalqı aranı qarışdırdığı üçün, yalançı vədlər verdiyi üçün, yoldan azdırdığı üçün, böyükləri kiçiklərlə, bəyləri xalqla çalışdırdıqlarına görə türk xalqının mövcud olan eli parçalanmış,

- (7) xanlıq edən xanlarını ölümə sürükləmişlər. Türk bəyləri öz möhkəm kişiliklərini tabğaç xalqına qul etdilər, təmiz qadınları kənz etdilər, öz türk adlarını unudub tabğaç bəyliyi, tabğaç adını qəbul edərək Tabğaç xanlığına
- (8) tabe olmuş, əlli il öz iş-güclərini (bu yolda) sərf etmişlər. (Onlar) irəlidə şərqdə Böklü xanlığına dək qoşun çəkmiş, geridə (yəni qərbdə) Dəmir Qapıya dək qoşun çəkmiş, öz ellərini, nəsilərini Tabğaç xanlığının əsarəti altına almışlar. (Sonra) bütün türk
- (9) xalqı belə demiş: Eli olan xalq idim, indi elim hanı? El birliyini kimin üçün əldə edirəm? Öz işimi-güçümü hansı xana sərf edirəm?, -demiş; beləcə deyib Tabğaç xanlığına düşmən olmuşlar.
- (10) Düşmən olmaqla bir şey edə, yarada bilməmişlər (və) yenə də (Tabğaç xanlığına) tabe olmuşlar. İşini-gücünü (Tabğaç) elinə (sərf etməklə) düşünməmişlər. Türk xalqını məhv edəcəyik, nəslini kəsəcəyik, (beləcə) demişlər. (Onlar) ölümə getməyə başlamışlar. Yuxarıda türk tanrısı, müqəddəs türk
- (11) vətəni belə demiş: Türk xalqı yox olmasın deyə, (özü azad) xalq olsun deyə atam İltəris xanı, anam İlbilgə xatunu tanrı yuxarıdan idarə edərək yüksəltmiş. Xan atam on yeddi adamla əsarətdən xilas olmuş; (onun Tabğaçdan) kənarında
- (12) dolaşdığı xəbərini eşidən şəhər əhli dağa qalxmış, dağdakılar aşağı enmiş, toplaşmış yetmiş döyüşçü olmuşlar. Tanrı (onlara) güc verdiyinə görə xan atamın qoşunu qurd kimi (qorxmaz) olmuş, düşməni qoyun kimi (ürkək) olmuş; şərqə, qərbə hücum edərək (döyüşçü) toplamış, (xalqı) ayağa qaldırmış, hamısı
- (13) yeddi yüz döyüşçü olmuş, yeddi yüz döyüşçü təşkil etməklə eldən məhrum olan, xandan məhrum olan xalqı kənz, qul olmuş xalqı, dövləti parçalanmış türk (xalqını) ulu atam-babam başa salmış, əvvəlki dövləti bərpa etmiş, sonra tələs, tarduş (xalqlarının azadlığını orada təmin etmiş).

- (14) orada (onlara) yabğü, şad rütbələrini vermiş. Sağ tərəfdə tabğaç xalqı (bizə) düşmən olmuş, sol tərəfdə Baz xanın doqquz oğuz xalqı (bizə) düşmən olmuş; qırğız, kurikan, otuz tatar, kidan, tatabı - hamısı (bizə) düşmən olmuş. Xan atam bu qədər ...
- (15) qırx yeddi dəfə qoşun çəkmiş, iyirmi dəfə vuruşmuş, tanrının hökmü ilə eli olanı eldən məhrum etmiş, xanı olanı xansız qoymuş, düşmənlərini barışıq etməyə məcbur etmiş, ayağa qalxanları diz çökdürmüş, baş qaldıranları baş endirməyə məcbur etmişdir. Xan atam bu qədər el birliyini,
- (16) hökmranlığı əldə edib ölmüş. Baz xanın (simasında) xan atamın şərafinə başdaşı qaldırmışlar, onun yerinə əmim xan olmuşdur. Əmim xan olmaqla türk xalqını yenə qaydaya saldı, ucaltdı, yoxsuldu (varlı etdi, azı çoxaltdı).
- (17) Əmim xan olduqda, (mən) özüm tarduş xalqı üzərində şad idim. Xan əmimlə birlikdə doğuda (şərqdə) Yaşıl çaya, Şantun çölünə dək qoşun çəkdik, batıda (qərbdə) Dəmir Qapıya dək qoşun çəkdik, Kögmən yurdunu keçərək Qı(rğız) ölkəsinə dək qoşun çəkdik).
- (18) Cəmi iyirmi beş vuruşa çıxdıq, on üç dəfə döyüşdük, eli olanın elini dağıtdıq, xanı olanı xandan məhrum etdik, ayaq üstə olanları diz çökdürdük, baş qaldıranları baş endirməyə məcbur etdik. Türkş xanlığı bizim öz türk xalqımız idi. (Bunu) bilmə-
- (19) diyinə görə, bizə qarşı durduğuna görə xanları öldürüldü, buyuruqçu bəyləri də öldürüldü, on ox xalqı əziyyətə məruz qaldı. Atamıza-babamıza məxsus olan vətənimiz sahibsiz qalmasın deyə biz az xalqı təşkil edib, qaydaya salıb
- (20) Bars bəy oldu. Burada xan rütbəsini (ona) biz verdik, kiçik bacımızı ona xanımlığa verdik, (ancaq) o yanlış yolla getdi, (o) xan öldürüldü, xalqı qul, kənz oldu. Kögmən yurdu sahibsiz qalmasın deyə az(lıqda qalan) qırğız xalqını qaydaya salıb gəldik, (vuruşduq, elini)

- (21) geri aldıq (qırğızlara verdik). Doğuda (şərqdə) Kadırkan meşəli dağını aşaraq xalqı orada yerləşdirdik, beləcə qaydaya saldıq; batıda (qərbdə) türk xalqını bu cür Kenü Tarmana dək (uzanıb gedən yerdə) yerləşdirdik, beləcə qaydaya saldıq. O zaman qul qul sahibi, (kənz kənz sahibi oldu).
- (22) Əldə edilmiş, yaradılmış elimiz, dövlətimiz belə oldu. (Ey) türk, oğuz bəyləri, xalqı, eşidin. Yuxarıdan tanrı basıb əzmədisə, aşağıda yer dəlinmədisə, türk xalqının elini, dövlətini kim məhv etdi? (Ey türk xalqı),
- (23) peşman ol. Sən günah işlətdin, gözəl el birliyinə olan sədaqətin xatirinə səni yüksəldən bilici xanına (qarşı) alçaqlıq etdin. Silahlı (adamlar) haradan gəlib səni darmadağın etdilər. Süngülü (adamlar) haradan gəlib səni sürüb apardılar? (Ey) müqəddəs Ötükən meşəli dağının (camaatı), gah doğuya (şərqə) tərəf gedənlərdən
- (24) oldun, gah batıya (qərbə) tərəf gedənlərdən oldun. Getdiyin yerlərdə (qazandığın) yaxşı (şey) bu oldu: qanın su kimi axdı, sümüklərin dağ kimi yığıldı. əyilməz kişiliyin, nəslin qul oldu, (alçaqlığın üzündən xan əmim məhv oldu).
- (25) Qırğız xanlığının başçısı, (əmim üçün) başdaşı qaldırdım. Türk xalqının adı, şərəfi yox olmasın deyə tanrı xan atamı, xatın anamı ucaltdı. El bəxş edən tanrı türk xalqının adı, şərəfi yox (olmasın deyə həmin tanrı özümü)
- (26) xan etdi. Mən varlı xalq üzərində hökmdar olmadım, qarnı ac, əyni yalavac, yazıq, yava bir xalqa hökmdar oldum. Kiçik qardaşım Kül-tigin ilə (gizlicə) razılığa gəldik, atamızın, babamızın əldə (etdikləri xalqın adı, şərəfi yox olmasın)
- (27) deyə türk xalqının yolunda gecə yatmadım, gündüz dincəlmədim. Kiçik qardaşım Kül-tigin ilə, iki şad ilə birlikdə (bunu) çətinliklə əldə etdim. Belə bir qələbəyə nail olarkən birləşən xalqa zülm etmədim. Mən (özüm xan olduqda hər tərəfə)

- (28) dağılmış xalq ağır vəziyyətdə, miniksiz, yalavac halda geri döndü. Xalqı yüksəldək deyə solda (quzeydə) oğuz xalqına tərəf, irəlində (doğuda) kidan, tatabı xalqına tərəf, sağda (güneydə) Tabğaçə tərəf böyük bir qoşun (çəkdim), on iki dəfə (vuruşdum, ondan)
- (29) sonra tanrının hökmü ilə, bəxtim olduğundan, taleyim uğurlu olduğuna görə ölümə doğru gedən xalqı həyata qaytardım, ayağa qaldırdım, yalavac xalqı paltarlı, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim, sadıq birliklərində, (sadiq xanlıqlarda xeyirxahlıq etdim), dörd tərəfdəki
- (30) xalqın hamısı arasında sülh yaratdım, dostluq (əlaqələri) yaratdım, hamısı mənə tabe oldular. İş-güc sərf edən, bu qədər hakimiyyəti əldə edən kiçik qardaşım Kül-tigin özü öldü. Xan atam öldükdə kiçik qardaşım Kül-tiginin ye(ədi) yaşı var idi. O on yaşı olanda)
- (31) Humay kimi qadın anamın şərəfinə kiçik qardaşıma qəhrəman Kül-tigin adı verildi. On altı yaşında ikən kiçik qardaşım xan əmimin el birliyini beləcə ələ aldı. Altı Çub saqdilərə tərəf qoşun çəkdik, onları məğlub etdik. (Sonra) Tabğaç On-Tutukun (başçılığı ilə) əlli m(in nəfərlik qoşun gəldi, vuruşduq),
- (32) Kül-tigin piyada qoşunla hücumə keçdi, On-Tutuku yavəri ilə birlikdə əli silahlı halda tutub xana təqdim etdi, O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşı olanda Çaça Sənün ilə vuruşduq. Döyüşün lap əvvəlində (Kül-tigin) Tadıkan Çoron Boz atını minib hücumə keçdi. O at orada
- (33) öldü. İkinci dəfə Boz İşbara Yamtar atını minib hücumə keçdi. O at orada öldü. Üçüncü dəfə Yegin Silik bəyin çullu-yəhərli qonur atını minib hücumə keçdi, o at orada öldü. Silahına, plaşına yüzdən artıq ox vurdular, ordu başçısına bir ox (belə batıra bilmədilər) ...

- (34) (Ey) türk bəyləri, onun necə hücumu keçdiyini hamınız bilirsiniz. O qoşunu orada məhv etdik. Ondan sonra Yir Bayırku qəbiləsinin (başçısı) Uluğ İrkin (bizə) düşmən oldu. Qayıdaraq onu Türki Yarıqun gölü yanında darmadağın etdik. Uluğ İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi. Kül-tigin (iyirmi altı)
- (35) yaşı (olanda) qırğız elinə tərəf qoşun çəkdik. Süngü boyu dərinlikdə qarı yararaq Kögmən meşəli dağına qalxıb qırğız xalqına yuxuda ikən basqın etdik, Suna meşəli dağında xanları ilə vuruşduq. Kül-tigin Bayırku(nun ağ aygırını)
- (36) minib hücumu keçdi, bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü bir-birinin ardınca süngülədi. O hücumu keçdikdə Bayırkunun ağ aygırının ombası sındı. Qırğız xanını öldürdük, elini aldığımız. O ildə (Altun meşəli dağa) qalxaraq türklərə tərəf
- (37) (getdik). İrtiş çayını keçərək yürüş etdik. Türkəş xalqına yuxuda ikən hücum etdik. Türkəş xanlığının qoşunu Bolçuda od kimi, tufan kimi gəldi, vuruşduq. Kül-tigin Başğu Boz atını minib hücumu keçdi. Başğu Boz ...
- (38) ikisini özü itirdi. Sonra yenə (türkəş xanının qoşunu) içərisinə soxuldu. Türkəş xanının buyuruqçusu Az Tutuku öz əli ilə tutdu. Xanlarını orada öldürdük, elini aldığımız, qara türkəş xalqı hamısı (bizə) tabe oldu. O xalqı Tabarda yerləşdirdik. Geri dönərək
- (39) soqda xalqını qaydaya salaq deyə İnci çayını keçərək Dəmir Qarıya dək qoşun çəkdik. Ondan sonra qara türkəş xalqı (onlara) düşmən olan Kənərəs tərəfə getdi. Bizim ordumuzun atları arıq idi, azuqəsi yox idi, pis adamlar, kişilər...
- (40) igid döyüşçülər bizim üzərimizə basqın etdilər. Belə bir vaxtda biz peşman olub Kül-tigin azacıq döyüşçü ilə (iş) qaydaya salmaq üçün göndərdik. (Kül-tigin orada) möhkəm vuruşmuş. O Ağ Alp Şalçı atını minib hücumu keçmiş, qara türkəş xalqını orada qırmış, almış, geri qayıdıb...

- (41) ... ilə Kuşu Tutuk ilə vuruşmuş, döyüşçülərini çox qırmış, evini, var-dövlətinin hamısını yerli-dibli gətirmiş. Kül-tigin iyirmi yeddi yaşı olanda azad olmadığından, asılı olduğundan qarluq xalqı bizə düşmən oldu. (Onlarla) müqəddəs Tamağ üstündə vuruşduq.
- (42) O vuruşma zamanı Kül-tiginin otuz yaşı var idi. O, ağ Alp Şalçı atına minib hücumu keçdi, iki döyüşçünü bir-birinin ardınca süngülədi: Qarluq xalqını qırdıq, aldığımız. Az xalqı bizə düşmən oldu. Qara Köl (yanında) vuruşduq. (O zaman) Kül-tiginin otuz bir yaşı var idi. O, ağ Alp Şalçı atı(nı)
- (43) minib hücumu keçdi, azların eltəbərini tutdu. Az xalqı orada məhv oldu. Xan əmimin eli zəiflədiyinə görə, xalq daxilində paxıllıq, düşmənlik (yarandığından) izgil xalqı ilə vuruşduq. Kül-tigin ağ Alp Şalçı atı(nı) minib
- (44) hücum(a keçdi). O at orada öldü, izgil xalqı məhv oldu. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Köy, yer bir-birinə qarışdığına görə (yəni ara qarışdığına görə) onlar bizə düşmən oldular. Bir ildə beş dəfə vuruşduq. Ən əvvəl Toğu şəhərində vuruşduq.
- (45) Kül-tigin ağ Azman (at)ını minib hücumu keçdi, altı döyüşçünü süngülədi, çayın sahilində yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci (dəfə) kuşlağakda edizlər ilə vuruşduq. Kül-tigin ağ Az atını minib hücumu keçdi, bir döyüşçünü süngülədi,
- (46) doqquz döyüşçünü mühasirəyə aldı. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü (dəfə) Bol...nda oğuzlarla vuruşduq. Kül-tigin ağ Azman atını minib hücumu keçdi, süngülədi. Qoşunlarını süngülədik, ellərini aldığımız. Dördüncü (dəfə) Çuş başında vuruşduq. Türk
- (47) xalqının ayaqları zəiflədi, pis vəziyyətə düşmək qorxusu yarandı. (Düşmən) qoşunlarını qovduqdan sonra gələn Kül-tiginlə biz Tona tiginin dəfəndə Tonra qəbiləsindən on adamı mühasirəyə alıb öldürdük. Beşinci (dəfə) Ezgənti Kadazda oğuzlarla vuruşduq. Kül-tigin

- (48) Az Yağı atını minib hücumu keçdi iki döyüşçünü süngülədi, şəhərə girmədi. O qoşun orada qırıldı. (Biz) Mağı Kurğanda qışlayıb yazda oğuzların üzərinə qoşun çəkdik. Ev (işlərinə) başçılıq etmək üçün Kül-tiginini evdə qoyduq qaldı. Düşməni oğuz ordusu hücumu keçdi. Kül-tikin
- (49) ağ Öysüz atını minib doqquz döyüşçünü süngülədi, qoşunu təslim olmağa qoymadı. Qadın anam, ardımca gələn analarım, böyük qardaşlarım, gəlinlərim, xanımlarım, bu günə dək kəniz olası idiniz, meyid dolu yurdda, yolda yatıb qalacaq idiniz.
- (50) Kül-tigin olmasa idi, hamınız məhv olacaq idiniz. Kiçik qardaşım Kül-tigin öldü, özüm qəm-qüssəyə batdım, görün gözüm (ağlamaqdan) görməz kimi, düşünən başım düşünməz kimi oldu, özüm qəm-qüssəyə batdım, Taleyi tanrı təyin edir. Bütün insanlar ölmək üçün yaranmışlar.
- (51) (Kədərlənərək) beləcə düşündüm. Gözlərimin yaşı axdıqca, ürəkdən ağladıqca bir daha qəm-qüssəyə batdım, möhkəm kədərləndim. İki şadımın, arxamca gələn uzaq qohumlarımın, döyüşçülərimin, bəylərimin, xalqımın gözü-qası ağlamaqdan) xarabolacaq deyə kədərləndim. (Qəmini bildirmək üçün) kidan, tatabı xalqının başında duran
- (52) Udar Sənün gəldi. Tabğaç xanlığından İsyi Li-kən gəldi, çoxlu hədiyyə, saysız-hesabsız qızıl, gümüş gətirdi. Tibet xanlığından bölən gəldi. Batıdan (qərbdən) – Soğda (xanlığından) Bər Çəkər, Buxara ulusu, xalqı (adından) Nəng Sənün, Oğul-Tarkan gəldi.
- (53) Oğlumun xanlıq etdiyi On ox Türkəş xanlığından möhürsaxlayan Makraç, Oğuz Bilgə (xanlığından) möhürsaxlayan gəldi. Qırğız xanlığından Tarduş İnançu Çor gəldi; memar, bəzək vuran, daş üzərində yazı yazan tabğaç məmuru Çan Sənün gəldi. Kül-tigin qoyun ilində, on yeddinci gün öldü. Doqquzuncu ayın iyirmi yeddinci günü dəfn etdik. Onun sərdabəsini, bəzək işlərini, baş daşını meymun ilinin yeddinci ayının iyirmi yeddinci günü qaldırdıq. Kül-tigin qırx yeddi yaşında öldü, daş... bu qədər nəqqaşı toyqun və iltəbərələr gətirdilər.

BİLGƏ KAĞAN abidəsi

Abidənin transkripsiyası

- (1) Təhri tag təhri yaratmış türk bilg(ə) kağan sabım. Kañım türk bilgä ... nta amti(a)l ... tısı är, tokuz oğuz yidinikär, külig bağları bodunı ... (tü)rk tä(ñ)ri ...
- (2) üzä kağan olurtım, olurtukıma öltäçiçä sakınığma türk bağlar bod(ın) ögürüp sebinip toktamış közi yöğäril körti. Bödkä özüm olurıp bunça ağır törüg tört buluğdaki (bodunğa it)dım. Üzä kök təhri
- (24) yeti yägirmi yaşım Tañut tapa sülädim, tañut bodunıg buzdım, oğlın yotuzın, yılıksın, barımın anta altım. Säkiz yägirmi yaşım Altı Çub Soğdak
- (25) tapa sülädim, bodunıg anta buzdım. Tab(ğaç) On tutuk bes tümän sü kälti. İduk başda söñüşdim. Ol süg anta yokkışdım. Yägirmi yaşım basmıl ıdkut oğuşım bodun erti. Arkış ıdmaz teyin sülädim k....t içgärtim, kal(ın) ... ebrü kälürtim. Eki otuz yaşım Tabğaç
- (26) tapa sülädim. Çaçä säñün säkiz tümän (bir)lä söñüşdim, süsin anta ölürtim. Altı otuz yaşım Çik bodun kırkız birlä yağı boltı. Käm keçä Çik tapa sülädim. Örpäntä söñüşdim, süsin sançdım. Az (b)o-(dunıg altı) m ... içgürtim. Yeti o(tuz yaşı)ma kırkız tapa sülädim, süñüg batımı
- (27) kariğ sökpän, Kögmän yışıg toğ(a yor)ıp kırkız bodunıg uda basdım. Kağanın birlä Suña yışda söñüşdim, kağanın ölürtim, ilin anta altım. Ol yıka türgis tapa Altun yışıg aşä Ertis ügüzig keçä yorı(dım). Türgis bodunıg) uda basdım, türgis kağan süsi otça borça kälti.
- (28) Bolçuda söñüşdimiz. Kağanın, yab(ğ)usın, şadın anta ölürtim, ilin anta altım. Otuz yaşım Bes-balık tapa sülädim, altı yolu söñüşdim ... (s)üsin kop ölürtim. (Bes-balı)k içräki nä kişi? atın ... (tägdü)k yok (üçü)ñ kişi balık(da maña) ukğalı kälti. Bes-balık anı üçün ozdı. Otuz artuki

- (29) bir yaşıma karluk bodun, bunsız (er)ür barur erikli yağı boltı. Tamağ Iduk başda sünüşdim, karluk boduniğ ölürtim, anta altım ... (yaş)ıma karluk büd (və ya düd) karluk bodun tir ... (sançtı)m, ö(lürtim), t(okuz) (oğu)z mäneñ, bodunım erti. Täñri yer bulğakın üçün ödiñ (?)...
- (30) küni tägdük üçün yağı boltı. Bir yılka tört yolu sönüşdim. Än ilki Toğı-balıkda sönüşdim. Toğla ügüzig yüzti (yüziti?) keçip süsi ... Ekinti Antarğuda sönüşdim, süsin sançdım (ilin altım) üçinç (Çuş basında) sönüşdim. Türk bodun adak kamaştı, yablak
- (31) boltaçı erti. Oza yaña käligmä süsin ağıt(t)ım. Üküş öltäçi anta tirilti. Anta Toñra yılpağutu bir uğuşıñ Toña tigin yoğ (inta) egärä tokıdım. Törtinç, Ezgänti Kadazda (və ya Kadan, Kadın) sönüşdim, süsin anta sançdım, yabırtdım ... barm ... (kırk yaş)ıma. Mağı Kurğan kışladukda yut boltı. Yazınça
- (32) Oğuz tapa sülädim. İlki sü taşıkmiş erti, ekin sü ebdä erti. Üç-oğuz süsi: basa kälti, yadağ(ı) yabız boltı, tip alğalı kälti. Sınar süsi ebig, barkıñ yulğalı bardı, sınar süsi sönüsgäli kälti, biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz ... t yağ ... küç birtük üçün, anta sançdım,
- (33) yandım. Täñri yarlıkaduk üçün män kazğantık üçün türk bodun kazğanmış erinç. Män iniligü bunça başlayı kazğan-masar, türk bodun öltäçi erti, yok boltaçı erti. (Türk) bağlär (bodun ança) sakınıñ! Ança bilin Oğuz bo(dun) ... d ... idmayın tiyin sülädim
- (34) ebin, barkın tmzdım. Oğuz bodun tokuz-tatar birlä tirilip kälti. Ağuda iki uluğ sönüş sönüşdim. Süsin buzdım, elin anta altım. Ança kazğanıp ... täñri yarlıkaduk üçün özim otuz artukı üç (yaş)ıma)uk erti. Ödsäg ötüläg küç
- (35) igidmis kağanı ya)ñıltı. Uzä täñri iduk yer-sub (asra) kağan kutı taplamadı (və ya tapıklamadı) erinç, tokuz oğuz bodun yerin-subın ıdıp Tabğaçğaru bardı. Tabğaç ... bodun ... yerdä kälti. İgidäyin ... (sa)kınıp bodun(ıg)
- (36) yazıklat ... biriyä tabğaçda atı-küsi yok boltı. Bu yirdä maña kur boltı. Män özim kağan olurtukım üçün türk boduniğ ... kılmadım, ilig, törüg yägädi kazğantım ... id ... tirilip, y ...

- (37) (anta) sönüşdim, süsin sançdım. İçigimä içikdi, bodun boltı, ölügmä ölti. Sälänjä kodı yorıpan kapağın kısıdılata ebin, barkın anta buzdım ... yışka ağdı. Uyğur eltäbär yüzçä ärin (ilgärü täzip bardı)
- (38) ... (tür)k bodun aç erti, ol yılkığ alıp igittim. Otuz artukı tört yaş)ıma oğuz täzip Tabğaçğa kirti. Ökünip sülädim, sukın ... (oğ)lın, yotuzın anta altım, eki eltäbärlig bodun ...
- (39) ... talabı bodun tabğaç kağanı körti. Yalabaçı, ädgü sabı ötügi kälmez tiyin yayın sülädim. Boduniğ anta buzdım. Yıl(ısın) ... b ...) süsi tirilip kälti, Kadırkan yışda kon ...
- (40) ... ğakıña yerinärü-subınaru kontı. Biriyä karluk bodun tapa sülätip tudun yamtariğ it(t)ım. (Bardı ... İltäbär) yok bolmış, inisi bir kurğ ...
- (41) ... arkışı kälmedi (və ya yälmedi), anı anıtayın tip, sülädim. Korğu eki kağanım kälti tip, ög(di) ...ka at birtim, kiçig atlığ ...

Xa

- (1) Tabğaç atlığ süsi bir tümän artukı yeti biñ süg ilki kün ölürtim. Yadağ süsin ekinti kün (kop ölürtim), tirilip bardı
- (2) ... yolu sülädim. Otuz artukı säkiz yaş)ıma kışın kıtan tapa sülädim, (otuz artukı tokuz yaş)ıma yazın tatabı tapa sü(lädim) ...
- (3) män ... ölürtim, oğlın, yotaz(ın, yıl)kısın, barımın ...rä küñcü ... kı
- (4) bu ... yotazın yok kıltım ...
- (5) yor ...
- (6) sön(üşdim) ... üçün ...
- (7) bertim (birtim), alp ärin ölürip balbal kılı birtim. Elig yaş)ıma tatabı bodun kıtañda adakığ ... k ... (Tüñkär tağka ...
- (8) Kuğ säñün başadu tört tümän sü kälti. (Tüñ)kär tağda tägip tokıdım, üç tümän süg (ölür)tim bi(r) (tümän) ...rsär ... üktim, tatabı ...

- (9) ö(lü)rti, uluğ oğlım ağrıp yok bolça, Kuğ sähünig balbal tikä birtim. Män tokuz yägirmi yıl şad olurtım, tokuz yigirmi yıl kağan olurtım, il tutdım, otuz artukı bir ...
- (10) türkimä bodunıma yağın ança kazğanı birtim. Bunça kazğanıp kanım kağan it yıl, onınc ay, altı otuzka uça bardı. Lağzin yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim. Bukağ tutuk ...
- (11) maña Lisün Tay sähün başadu biş yüz ärän kälti. Kokılık u ... altun kümiş kargaksız kälürti, yoğ (Tomsen: yuğ), yıparıg kälürıp tikä birti. Çıtan ıgac kälürıp öz yarış ...
- (12) bunça bodun saçın, kulkakın yana(kın b)ıçdı, ädgü özläk atın, kara kisin, kök täyiñin sansız kälürıp kop kot(t)ı.
- (13) Täñri täg täñri yaratmış türk bilgä ... sabım: kanım türk bilgä kağan olurtukınta türk amtı bağlar ... käsrä tarduş bağlar, Külçur başlayı; ulayu şadapıt bağlar, öñrä töläs bağlar, apa tarkan ...
- (14) başlayı ulayu şadapıt bağlar(i bo ...) Taman Tarkan, Toñukuk Boyla bağa Tarkan ulayu buyuruk ... iç buyrukı bağ Kül irkin başlayı ulayu buyruk bunça amtı bağlar kağanı kağanıka ertänü ...
- (15) ertänü eti mağ...türk bağların bodunun ertänü ätimağ itdi. Ögdi ... kağanı kağan ... (ağır taşığ) yoğın(mı)ş türk bağlar bodunı ... yar ... irti. Özimä bunça.

Xb

- (8) (Kanım)
- (9) kağan eçim kağan olurtukınta tört buluñdaki bodunıg bunça (itmis) täñri yarılkaduk üçün özim olurtukıma tört buluñdaki bodunıg itdim, yaradım i ... kılıtım. Män türgäs kağanıka kızım(ın) ... ertänü uluğ törün alı birtim. Tür(gäs kağanıg)
- (10) Kızın ertänü uluğ törün oğluma alı bertim ... ertänü uluğ törün alı bertim y ... er(t)ürtüm. Tür ... baz ... ertänü uluğ törün alı bertim y ...

er(t)ürtüm. Tür ... baz ... başlığıg yüküntürtim, tizligig sökürtim. Üzä täñri, as(ra) yer yarılkaduk üçün

- (11) közin körmädük, kulkakın esidmädük bodunımın ilgärü kün toğı(sıkıya) ... bärğärü (tabğaç)ka kurığaru ... (kün batsıkıña, yırgaru tün ... altunın) örünj kümüşin, kırğağlıg kutayın ekinlig isigtin, özläk atın, adğırın, kara kisin
- (12) kök teyiñin türkimä, bodunıma kazğanı birtim, iti birtim... ... buñsız kılıtım (üzä täñri) erklig ... az bodun ... nça (t)ümän oğlı ... yal(?) män ... ün ... (bäğl)ärig bu ...
- (13) yämä igidin! Emgätmän! Tolğatmañ! olurtım. Türk bağlar, türk bodunım ... birtim ... amtıka taşığ ... kazğanmış ağınım (tür)k bo(dun) ... i bu kağanında bu bağlarig dä yerindä-subında adırılmasar türk bodun
- (14) özün ädgü körtäçisän, ebiñä kirtäçisän, buñsız boltaçisan ... kisrä tabğaç kağanta bädizçig kop kälürtim ... mäniñ sabımın sımadı ... içräki bädizçig at(t)ı, añar adınçig taşığ barkıg yaradım. İçin, taşın adınçig bädiz (urtım ... taş tokıdım, köñültäki sabımın
- (15) on-ok oğlıña, tatına tägi bunı körü bilin! Bägü taş tokıttım ... yertä ... tokıttım, bitidim, bu ... taş barkın ...

XI

(bilgä) kağan b(itigin) Yollıg tigin bitidim, bunça barkıg, bädizig, uzıg (türk) bilgä kağan atısı Yollıg tigin män ay artukı tört kün olurıp bitidim, bädizim y ...

XII

. . . önüg yoğ(ğa)ru sü yorıp tünli-künli yiti ödüşkä subsız keçdim, Çorakka tägip Yoluğça (?) Bäs kaçänkä tägi . . .

Xc

- (1) ... üzä ...
- (2) bilgä kağan uç(a bardı)

- (3) yay bolsar üza täğri
- (4) köbrügəsi tarça d
- (5) tagda sığın täzsär ...
- (6) sakınurmän kanım kağan
- (7) taşın özım kağan ...

Abidənin tərcüməsi

- (1) (Mən) tanrı tək tanrı yaratmış bilici türk xanı, sözlərim (budur): atam bilici türk... nda indi... tısı ona sədaqətli doqquz oğuz kişiləri, onun məşhur bəyləri və onun xalqı ... türk tanrı ..
- (2) üzərində xan oldum; xan olanda öləcəklərindən kədərlənən türk bəyləri, xalqı şənənib, sakit gözləri ilə yuxarı baxdılar. Özüm taxt (üzərində) oturub dörd tərəfi əhatə edən güclü dövlət yaratdım, Yuxarıda mavi göy
- (24) On yeddi yaşında tanqutlar tərəfə qoşun çəkdim, tanqut xanını yendim, oğlanlarını, qızlarını, ilxıalarını, var-dövlətlərin orada aldım. On səkkiz yaşım olanda Altı Çub soğdak
- (25) tərəfə qoşun çəkdim, xalqını orada məğlub etdim. Tabğaç On tutuk əlli min qoşunla gəldi. İduk Başda vuruşduq. O qoşunu orada məhv etdim. İyirmi yaşım olanda basmıl xalqının mənim nəslimdən olan İdik-Kut üzərinə yürüş etdim; (hədiyyə yüklənmiş) karvan göndərmədiyinə görə qoşun çəkdim, k ... t . tabe etdim, çoxlu ... evə daşıtdırdım. İyirmi iki yaşım olanda Tabğaç
- (26) tərəfə qoşun çəkdim, Çaça Sənünün səksən min nəfərlik qoşunu ilə vuruşdum, ordusunu orada məhv etdim. İyirmi altı yaşım olanda çik xalqı qırğızlarla birgə (məna) düşmən oldular. Kəm çayını keçərək çiklər tərəfə qoşun çəkdim. Örpəndə vuruşdum, ordusunu nizədən keçirdim. Az (xalqını aldı)m, ... tabe etdim. İyirmi yeddi yaşım olanda qırğızlar tərəfə qoşun çəkdim,
- (27) süngü dərinlikdə qarı yararaq Kögmən meşəli dağını aşıb keçdim, qırğız xalqını yuxuda ikən basıb əzdim. Xanla birlikdə Suna meşəli dağında vuruşdum, xanlarını öldürdüm, elini orada aldım. O ildə İrtiş çayını keçərək Altun meşəli dağını keçib türkəşlər tərəfə yürüş etdim. Türkəş xalqını yuxuda ikən basıb əzdim. Türkəş xanının ordusu od kimi, tufan kimi gəldi.
- (28) Bolçuda vuruşduq. Xanlarını, yabğularını, şadlarını orada öldürdüm, el-obalarını orada aldım. Otuz yaşım olanda Bes Bahıq tərəfə qoşun çəkdim, altı dəfə vuruşdum..., qoşunlarını bütünlüklə qırdım Bes

Balığın mərkəzində nə (qədər) adam ... müqavimət göstərmədiklərinə görə şəhərdəki adamlar itaət (etmək) üçün gəldilər, ona görə Bes Balıq (dağılmaqdan) xilas oldu, Otuz

- (29) bir yaşım olanda qarluq xalqı azad-köçəriliqlə məşğul olduqları vaxt (bizə) düşmən oldular. Tamağ İduk başında vuruşdum, qarluq xalqını məhv etdim, orada aldım ... yaşım olanda qarluq xalqı deyir ... süngüdən keçirdim, məhv etdim; doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi. Göy, yer bir-birinə qarışdığından vaxtında (?)...
- (30) paxıllıq etdiyinə görə (məna) düşmən oldu. Bir ildə dörd dəfə vuruşdum. Ən ilki Toğu-Balıqda vuruşdum. Toğla çayını üzüb keçərək qoşunu ... İkinci dəfə Antarğuda vuruşdum, qoşunlarını süngüdən keçirdim, (elini aldım), üçüncü dəfə (Çuş başında) vuruşdum. Türk xalqının ayağı gücdən düşdü, pis
- (31) vəziyyətə qalmaq qorxusu ilə qarşılaşdı. Bizi yan keçən, qələbə çalmaq arzu edən düşməni qovdum. Orada məhv olmağa yaxın olanların hamısını həyata qaytardım. O zaman Tonranın dəfnində mən Tonqıra Yılpağının bir nəslindən (olan) Tona tiginə mühasirəyə alıb qalib gəldim. Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda vuruşdum, qoşununu o zaman süngüdən keçirdim, məhv etdim ... var-dövlət (qırx yaşım) olanda Mağı Kurğanda qışladıqda heyvanlar qırıldı. Yazda
- (32) Oğuz tərəfə qoşun çəkdim. Bir qoşun hücumə çıxmış, ikinci qoşun (hissəsi) evdə qalmışdı. Üç oğuz qoşunu bizi atsız, zəif bilib məğlub etmək üçün basıb gəldi. Onların ordusunun bir hissəsi bizim evimizi talamaq üçün, başqa qoşun (hissəsi) bizimlə vuruşmaq üçün gəldi; biz az idik, zəif idik. Oğuzlar yağ ... güc verdiyinə görə orada (onları) süngüdən keçirdim,
- (33) Tanrı kömək etdiyi üçün, mən (özüm) çalışdığıma görə türk xalqı (istədiyinə) nail oldu. Mənim başçılığım əgər var qüvvə ilə (çalışıb bunu) əldə etməsəydik, türk xalqı öləcəkdi, yox olacaqdı. (Türk) bəyləri, (xalqı), bu haqda (beləcə) fikirləşin. Eləcə bilin. Oğuz xa(lıq) ... (onlara) göndərməyəcəm deyə qoşun çəkdim,
- (34) evini, tikililərini dağıtdım. Oğuz xalqı doqquz-tatarlarla birgə toplaşib gəldilər. Ağuda iki böyük döyüşümüz oldu. Ordularını dağıtdım, el-obalarını o zaman aldım. Eləcə əldə edib..., tanrı kömək olduğu üçün özüm otuz üç yaşımda (xan oldum). Müvəqqəti güclənmiş,

- (35) ucaldırılmış xanları yanıldı. (Nə) yuxarıda tanrı, (nə) müqəddəs vətən xanın qüvvəsi qarşısında baş endirmədilər, doqquz oğuz xalqı (öz) vətənini atıb Tabğaç (elinə) qoşuldu, Tabğaç ... xalq... yerdə gəldi. Yüksəldək deyə ... fikirləşib, xalqı
- (36) günah işlətməyə sövq etdim, cənubda adı-şöhrəti yox oldu. Belə bir şəraitdə qalibyyət sahibi oldum. Mən özüm xanlıq (taxtında) oturduğum üçün türk xalqını ... etmədim, eli, dövləti əldə etdim, ... id toplaşib: y ...
- (37) (orada) vuruşdum, ordusunu süngüdən keçirdim. Asılı olanlar tabe oldular, ölənlər öldülər, xalq yarandı. Selənə çayının axarı boyunca qoşun çəkib, gözətçilərini tutaraq evlərini, tikililərini orada dağıtdım ... meşəli dağa qalxdı. Uyğur eltəbəri yüzcə döyüşçü ilə (qaçıb şərqa tərəf getdi),
- (38) (türk) xalqı ac idi, o ilxını alıb (onu) yüksəldim. Otuz dörd yaşım olanda oğuzlar qaçıb tabğaç (elinə) tabe oldular. Götür-qoy edib qoşun çəkdim, (onların) oğlanlarını, qadınlarını o zaman əsir aldım, iki eltəbərin xalqı ...
- (39) ... tatabı xalqı Tabğaç xanlığına tabe oldu. Elçisi, ya xoş sözü, müraciəti eşidilmədiyinə görə yayda qoşun çəkdim. Xalqını o zaman dağıtdım, ilx(ısını ... p ...), qoşunu yığılıb gəldi, Kadirkan meşəli dağında qoyun ...
- (40) yurdlarına (yaxın yerdə) məskən saldı. Cənubda qarluq xalqı tərəfə qoşun çəkib, Tudun Yamtarı göndərdim. (Getdi ... İltəbər) yox olmuş, kiçik qardaşı bir kurg (?)
- (41) ... karvanı gəlmədi, ona başa salım deyə qoşun yeritdim. Qorxub iki-üç döyüşçü ilə qaçıb getdi. Qara camaat xanım gəldi deyib (onu) alqışladı ... nə at verdim, kiçik atlı dəstəsini ...

Xa

- (1) Birinci gün Tabğaç elinin on yeddi min (nəfərlik) atlı qoşununu məhv etdim. İkinci gün (çox qırdım) ... toplaşib getdilər ...
- (2) dəfə qoşun çəkdim. Otuz səkkiz yaşım olanda qışda kidanlar tərəfə qoşun çəkdim, (otuz doqquz yaşım olanda yazda tatabılar tərəfə qoşun çəkdim ...
- (3) mən ... öldürdüm, oğlanlarını, qadınlarını, qızları(nı, il)xırlarını, var-dövlətlərini ... -rə xan qızıl ... et ...
- (4) bu ... qadınlarını məhv etdim
- (5) get ...
- (6) vur(uşdum) ... üçün ...
- (7) verdim, igid döyüşçülərini öldürüb (qəbirləri üstündə) balbal qoyurdum
Əlli yaşım olanda tatabı xalqı Kidanda ayaqlarını ... k (Tü)nkər dağa ...
- (8) Başda Kuğ sənün olmaqla qırx min qoşun gəldi. (Tün)kər dağda hücum edib qələbə qazandım, otuz min döyüşçü (öldür)düm. bi(r) (min) ...rsə ükdüm(?), tatabı ...
- (9) öldürdü. Böyük oğlum xəstələnib öldükdə ona Kuğ sənün (simalı) balbal qoyurdum. Mən on doqquz il şadlıq (taxtında) oturdum. On doqquz il xanlıq (taxtında) oturdum, eli qoruyub saxladım, Otuz bir ...
- (10) türk xalqım üçün bu qədər yaxşılıqlar etdim. Xan atam bu qədər işlər yerinə yetirib it ilinin onuncu ayının iyirmi altısında vəfat etdi. Donuz ilinin beşinci ayının iyirmi yeddisində (onu) dəfn etdirdim. Bukəğ tutuq ...
- (11) Lisün Tay sənün başda olmaqla beş yüz döyüşçü gəldi. Qoxulu u ... qədərsiz qızıl, gümüş gətirdi, dəfn şamları gətirib qoydular. Səndəl ağacı gətirib öz yarası (?) ...
- (12) bu qədər xalq saçını, qulağını, yanağını kəsib-parçaladı, qədərsiz minik atları, qara qunduz, göy dələ (xəzləri gətirib mərhuma qurban verdilər.

- (13) Tanrı tək tanrı yaratmış bilici türk ... sözüüm (budur): bilici xan atam (taxtda) oturduğu dövrdə, indiki türk bəyləri ... sonra tarduş bəyləri, Küli-çoron başçılığı ilə; arxada gələn şad-apıt bəyləri, irəlidə - şərqdə tölös bəyləri, apa tərhanlar...
- (14) başçılığı ilə arxada gələn şad-apıt bəylər(i, budunu). Başda Taman tərhan, Tonyukuk, Boyla Bağa tərhan arxada gələn buyuruqçu... iç buyuruqçu Kül İrkinin başçılığı ilə, arxada gələn buyuruqçular, indi bu qədər (toplaşmış) bəylər, xan atamın şəninə
- (15) təriflər dediniz ... türk bəylərini, xalqını şərəfə-şöhrətə çatdırdınız. Tərifləriniz ... Xan atam ... hörmətli baş daşına hörmət edən türk bəyləri, xalqı ... yar ... oldu. Özümə bu qədər.

Xb

- (8) (Atam)
- (9) xan əmim xan olduqda dörd tərəfdə (yerləşən) bu qədər xalqı (təşkil etmiş) ... tanrı kömək etdiyi üçün, özüm (xanlıq taxtında) oturduğuma (görə) dörd tərəfdəki xalqları təşkil etdim, qaydaya saldım ... etdim. Mən qızımı böyük hörmətlə Türkəş (xanına) xanımlığa verdim. Tür(kəş xanının)
- (10) qızını böyük hörmətlə oğluma aldım ... hörmətlə (xanımlığa) aldım y ... öldürdüm. Tür ... sülh ... baş qaldıranı baş endirməyə məcbur etdim, ayaq üstə qalxanı diz çökdürdüm. Yuxarıda tanrı, aş(ağıda) yer kömək etdikləri üçün
- (11) gözü görməyən, qulaqları eşitməyən xalqımı irəliyə-şərqə ..., sağa (yəni cənuba) Tabğaç elinə, geriyə - ... (qərbə, sola - şimala ... qızılını), parıldayan gümüşünü, məşhur ipəyini, çörəklik taxılını, minik atını, aygırını, qara qunduz (xəzini)
- (12) göy dələ (xəzi)ni türk xalqım üçün əldə etdim, (onları) təşkil etdim ..., qədərsiz etdim. (Yuxarıda tanrı) güclü ... az xalq ... nca on min oğlu ... yol (?) mən ... ün (bayl) əri bu ...

- (13) də yüksəldin. (Xalqa) əzab verməyin. İncitməyin. (Çünki mən xanlıq taxtında) oturdum. Ey türk bəyləri, ey türk xalqım ... verdim ... indiyədək daşı ... əldə edilmiş hədiyyəmi (türk) xa(lıq) ... i bu xanlıqda bu bəyləri də vətəndən ayrılmasın; (ey) türk xalqı,
- (14) özün xoşbəxt olacaqsan, evinin sahibi olacaqsan, qəmdən-kədərdən uzaq olacaqsan ... sonra Tabğaç xanlığından çoxlu nəqqaş kətitdim mənim sözlərimi təhrif etmədi ... saray nəqqaşlarını göndərdi, onun üçün xüsusi başdaşı, sərdabə düzəltirdim, içinə-bayırına xüsusi naxış (vurdurdum ...dat qoydurdum. Könlümdəki sözlərimi)
- (15) on-ox oğluna, tatına dək bunu görərkən, bilin. Əbədi abidə düzəltirdim ... yerdə ... düzəltirdim, yazdım. Bu ... daş binanı ...

XI

(bizə) xanın y(azısını) mən – Yollıq tigin yazdım, bu qədər binanı, bəzəyi, bədii sözü (türk) Bilgə xanın qohumu Yolluq tigin mən bir ay dörd gün oturub yazdım, bəzədim. Y.

XII

...dəfn mərasimində gecə-gündüz yeddi ödüşə (yəni sutkaya) ordu ilə susuz (səhradan) Çorakadək keçdim, sonra Yoluğa (?) Bes keçənədək ...

Xc

- (1) ... yuxarı ...
- (2) Bilgə xan öl(dü)
- (3) yay olsa, yuxarıda tanrı
- (4) körpüsü dirəkli d ...
- (5) dağda sığın qaçsa ...
- (6) kədərlənirəm, xan atam
- (7) Onun daşını özüm xan ...

TONYUKUK abidəsi

- (1) Bilgə Toñukuk bən özüm Tabğaç ilinə kılıntım. Türk bodun Tabğaçka körür erti.
- (2) Türk bodun, kanın bolmayın, Tabğaçda adırılı, kanlantı. Kanın kodup, Tabğaçka yana içikdi. Təñri ança temis erinç: kan bertim,
- (3) (kanıñın) kodup içikdiñ. İçikduk üçün təñri ölütmis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintä
- (4) bod kalmadı. İda, taşda kalmısı kubranıp, yeti yüz boltı. Eki ülügi atlıq erti, bir ülügi yadağ erti. Yeti yüz kisig
- (5) udızıqma, uluğı şad erti. Yağıl,-tidi. Yağmısı bən ertim – bilgə Toñukuk. Kağan mu kısıyın, - tidim. Sakıntı: turuk bukalı, sāmiz bukalı arkada
- (6) bilsär, - sāmiz buka, turuk buka tiyin, bilmäz ermis tiyin. Ança sakıntı. Anta kısırā tāñi bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım. Bilgə Toñukuk, boula bağa tarkan
- (7) birlä, İltäris kağan bolauın, bəriyā Tabğaçıq, öñrā Kıtāñıq, yıraya Oğuzuq - üküş ök ölürti. Bilig esi, çab esi bən körtüm. Çuğay kuzın, Kara kumuq olurur ertimiz
- (8) Käyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğzı tok erti, yağımız tægirä uçuk tæg erti, biz şaq ertimiz. Ança olurur erikli, Oğuz-dantan körüg kälti
- (9) Körüg sabı antaq: Tokuz oğuz bodun üzä kağan olurtı,-tir. Tabğaçgaru Kunu Säjünüg idmıs Kıtāñgaru Toñra sāmig idmıs sab ança idmıs; azkıña türk bodun

- (10) yoriyur ermis, kağanı, alp ermis, ayğuşısı bilgä ermis. Ol eki kisi bar ersär, sini Tabğaçıǵ ölürtäçi, -tirmän, Öñrä Kıtañıǵ ölürtäçi, -tirmän. Bini Oğuzuǵ
- (11) ölürtäçi ök, -tirmän. Tabğaç, bärädänyän täg! Kıtañ, öndänyän täg! Bän yirdantayan tägäyin! Türk sir bodun yerintä idi yorımız! Usar, idi yokkısalm,-
- (12) tirmän. Ol sabıǵ esidip, tün udısıkım kälmädi, küntüz olursıkım kälmädi. Anta ötrü kağanıma ötüntüm, ança ötüntüm. Tabğaç, Oğuz, Kıtañ - bu üçäǵü kabısır,
- (13) kaltaçı biz öz içi, taşın tutmis täg biz. Uuuka eriklig toplaǵalı uçuz ermis, uınçgä eriklig üzgäli uçuz, uuuka kalın bolsar, toplaǵuluk alp ermis, uınçgä
- (14) uoǵan bolsar, üzgölük alp ermis. Öñrä Kıtañda, bärüä Tabğaçda, kuruua kurdanta, uraua - Oğuzda, eki-üç bin sümüz kältäçimiz, bar mu nä? Ança ötüntüm.
- (15) Kağanım, bän özüm bilgä Toñukuk ötüntük ötüñümün esidü bertü. Köñlünçä udız, -tidi. Kök öñüg yuǵuru Ötükän yısǵaru udızım. İngäk kölükin Toǵlada Oğuz kälti.
- (16) Süsi altı biñ, ermis, biz eki biñ, ertimiz. Süñüsdimiz. Täñri uarlıkadı . . . uanduk uolta öiti kük. Anta ötrü oğuz kopın kälti.
- (17) kalürtim ök (?). Türk bodunıǵ Ötükän yerkä bän özüm - bilgä Toñukuk Ötükän uarig konmis teyin, esidip bärüäki bodun, kuruaki, yıryaki, öñräki bodun kälti
- (18) Eki biñ, ertimiz. Biz eki sü boltı. Türk bodun olurǵalı, Türk kağan olurǵalı, Şantuñ, balık(k)a taluu ügüzkä tägmis, uok ermis. Kağanıma ötüñüp, sülätim
- (19) Şantun, balık(k)a, taluy ügüzkä tägürtüm, üç otuz balık sıdı. Usın buntatu yurtda yatu kalur erti. Tabğaç kağan yaǵımız erti, on ok kağanı yaǵımız erti

- (20) art(ukı) Kırkız küç(lig kağan yaǵımız) boltı. Ol üç kağan öglasip: Altun us üzä kabısalm: -timis. Ança ögläsmis: öñrä Türk kağanǵaru sülälim, - timis. Anaru sülämäsär, kaç näñ ersär ol bizni -
- (21) kağanı alp ermis, ayğuşısı bilgä ermis. Kaç näñ, ersär, ölürtäçi kük, Uçägün kabısıp sülälim, anı yokkısalm, -timis. Türgäs kağan ança timis: bänıñ, bodunum anta erür, -timis
- (22) Türk bodun yämä bulǵanç (ol-timis). Oğuzı yämä tarkanç ol, -timis. Ol sabın esidip, tün yämä udısıkım kälmez erti, olursıkım kälmez erti. Anta sakıntım ...
- (23) ... sülälim, -tidim. Kögmän uolı bir ermis, tumus tiyin, esidip, bu yolın yorisar, yaramaçı, tidim... yerçi tilädim, çölgi az äri bultım.
- (24) Özüm az yirim, anı bil...ermis, bir turukı ermis, Anın barmıs, anar uatıp, bir atlıǵ barmıs, -tiyin. Ol yolın yorisar, unç, -tidim, sakıntım, kağanıma
- (25) ötüntüm, sü uorıtdım, atlat, -tidim. Ak tärmäl keçä, oǵraklatdım, at üzä bintürä karıǵ sökdım, yokaru at yätä, yadaǵın ıǵaç tutunu, aǵturtım, öñräki är
- (26) yuǵuru tägürüp, ıbar bas asdıımız, yobalu intimiz, on tünkä uantıkı tuǵ ebirü bardımız. Uırçı uir uañılıp, boǵuzlantı, bunadıır kağan uälü kör, -timis
- (27) Anı subıǵ baralım! Ol sub kodı bardımız, sanaǵalı tüsür-timiz, atıǵ ıka bauur ertimiz... Kün uämä, tün uämä uelü bardımız. Kırkızıǵ uka basdıımız.
- (28) ...süñügün açdıımız. Kanı süsi tirilmis. Süñüsdimiz, sançdıımız, kanın ölürtimiz. Kaǵanka Kırkız bodunı içikdi, uüükünti, uantımız. Kögmän usıǵ ebirü kältimiz,

- (29) Kırkııda yantımız. Türgäs kağanta körüg kälti, sabı an tæg: öndan kağanğaru sü uorılım, -timis. Uorımasar, bizni -kağanı alp ermis, auğuşısı bilgä ermis. Kaç nän, ersär
- (30) bizni ölürtäçi kük, -timis. Türgis kağanı tasıkmıs, -tidi. On ok bodunı kalısız tasıkmıs, -tir. Tabğaç süsi bar ermis. Ol sabığ esidip, kağanım: bän ebğärü tüsäuin, -tidi.
- (31) Katun uok bolmus erti, anı uoğlataın, -tidi. Sü barıñ -tidi. Altun ıııda oluruñ -tidi. Sü bası İnäl kağan, Tardus sad barzun, -tidi. Bilgä Toñukuk baña audı:
- (32) bu süg elt, -tidi. Kıyıñ köñlünçä au, bän saña nä auauım, -tidi. Kälir ersär, kü är ükülür, kälmez ersär, tılığ sabığ alı olur, -tidi. Altun ıııda olurtımız,
- (33) üç körüg kisi kälti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı, on ok süsi kalısız tasıkdı, -tir. Uarıı uazıda tirilälim, -timis. Ol sabığ esidip, kağanğaru ol sabığ it(t)im. Kantauın?! Sabığ uana
- (34) kälti: oluruñ tiyin timis. Uälmä, karağu ädgüti urğıl, basıtma, -timis. Böğ(ü?) kağan bañarı ança auıdmıs. Apa tarkanğaru içrä sab idmıs: bilgä Toñukuk añığ ol, öz ol – anlar
- (35) sü uorılım . . . unamañ! Ol sabığ esidip, sü uorıtdım. Altun ııısıg uolsuzın asdım. Ertis ügüzüg keçiksizin keçdimiz, tün katdıuz. Bolçuka tañ, üntürü tägdimiz.
- (36) Tılığ kälürti, sabı antağ: Uarıı uazıda on tümän sü tärilti, -tir. Ol sabıg esidip bāglār, kopan
- (37) uanalım! Arıg obutı uig, -tidi. Bän ança tirmän: bän – bilgä Toñukuk, Altun ııısıg asa kältimiz. Ertis ügüzüg
- (38) keçä kältimiz. Kälmiş alp, -tidi. Tuomadı. Täñri, Umau, ıduk Uär-Sub basa bertı erinç. Näkä täzärbiz,

- (39) üküş tiyin, näkä korkur biz, az tiyin. Nä basınalım, tægälim, -tidim. Tägdimiz, uauıdımız. Ekinti kün kälti,
- (40) örtçä kızıp kälti. Sünüsdümüz. Bizintä eki uçı sınarça artuk erti. Täñri uarlıkaduk üçün üküş tiyin, biz
- (41) korkmadımız, sünüsdümüz. Tardus sad ara badı. Uauıdımız, kağanın tutdımız, uabğusın, sabın
- (42) anta ölürti, eligçä är tutdımız, ol ok tün bodunun sauu ıtımız. Ol sabıg esidip, on ok bāglāri bodunı kop
- (43) kälti, uükünti. Käligmä bāglārin, bodunım itip uıgıp az(ç)a bodun täzmis erti. On ok süsin sülätdim.
- (44) Biz uämä sülädimiz, anı irtimiz. Uänçü ügüzüg keçä, Tinäsi oğlı uatıgma bāñligäk tağığ . . .
- (45) Tämır Kapıgka tägi irtimiz, anta yanturtımız. İnäl kağanka . . . (. . . gka täzik, tokrısn
- (46) anta uärüki (?) suk baslığ Soğdak bodun kop kälti. Ol küntä tägti Türk bodun Tämır Kapıgka
- (47) Tinäsi oğlı uatıgma tağka tägmis, idi uok ermis. Ol uerkä bän - bilgä Toñukuk, täğärtäk üçün
- (48) sarıg altun, örün, kümüs, kız kuduz, egritābi, ağı buñsuz kälürti. İltāris kağan bilig esin üçün,
- (49) alpın üçün Tabğaçka ueti uägirmi sünüsdı. Kıtañka ueti sünüsdı, Oğuzka bes sünüsdı. Anta auğuçı
- (50) uämä bän ök ertim uagıçısı u(ämä bän) ertim. İltāris kağanka . . . Türk böğü kağanka Türk bilgä k . . .
- (51) Kapağan kağan . . . Tün uımatı,

- (52) küntüz olurmatı, kızıl kanım tökti (tökäti ?), kara tärim uügürti, isig-küçig bertim ök. Bän özüm uzun uälmäg uämä it(t)im ok.
- (53) Arkuu karağuğ ulğartdım, basınığma uağığ kälürir (?) ertim. Kağanımın sülätdimiz, täñri uarılkazu!
- (54) Bu Turk bodunka yarıklıg yağıg kältürmädim, tögünlig atıg yügürtmädim. İltäris kağan kazğanmasar,
- (55) udu bän özüm kazğanmasar, il yämä, bodun uämä uok ertäçi erti, kazğantukın üçün uduğ özüm kazğantukım üçün
- (56) il yämä il boltı bodun yämä bodun boltı. Özüm karı boltım, uluğ boltım näñ uärdäki kağanlıg bodunka
- (57) büntügi bar ersär, nä bunı bar ertäçi ermis
- (58) Türk bilgä kağan iliñä bititdim bän - bilgä Toñukuk.
- (59) İltäris kağan kazğanmasar, uok ertu ersär, bän özüm – bilgä Toñukuk, kazğanmasar, bän uok ertim ersär,
- (60) Kapağan kağan Türk sir bodun yirintä bod yämä, bodun yämä, kisi yämä idi uok ertäçi erti.
- (61) İltäris kağan, bilgä Toñukuk kazğantuk üçün Kapağan kağan Türk sir bodun yorıduki (bu...)
- (62) Türk bilgä kağan Türk sir bodunuğ Oğuz bodunuğ igidü olurur.

Abidənin tərcüməsi

- (1) Mən özüm - bilici Tonuykyk Tabğaç elində dünyaya gəldim. Türk xalqı Tabğaç (elinə) tabe idi.
- (2) Türk xalqı öz xanı olmadığı halda Tabğaç (elindən) ayrıldı, xanlığa cevrildi. Xanını qoyub yenə Tabğaç (elinə) tabe oldu. Tanrı belə demiş imiş: (sənə) xan verdim,
- (3) (xanını) qoyub (başqasına) tabe oldun. Tabe olduğun üçün tanrı (səni) ölümcül hala salmış. Türk xalqı öldü, zəiflədi, yox oldu. Türk-sir xalqının ölkəsində
- (4) (xanlıq) taxtı qalmadı. Meşədə, bayırda (azadlıqda) qalanlar toplaşib yeddi yüz oldular. (Onların) iki hissəsi atlı idi, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı
- (5) arxasınca aparın başçı şad idi. (O) dedi: Toplaşın! (Ona) yaxınlaşın mən oldum - bilici Tonyukuk. Dedim: (onun) xan olmasına səy edimmi? Düşündüm: (kələcəkdə xan olacaq adam yaxında və uzaqda olan) buğanın arıq, (yaxud) kök olduğunu
- (6) bilərsə, (hansının) kök buğa, arıq buğa olduğunu təyin edə bilməzsə, - deyə beləcə düşündüm. Ondan sonra tanrı (mənə) bilik verdiyinə görə (bilini az olsa da), özüm onun xan olmasına kömək etdim. Bilici Tonyukuk, Boyla Bağa tarkan
- (7) ilə, İltäris xan olmağı arzu etdi. Cənubda Tabğaç elini, Şərqdə Kitan elini, Şimalda Oğuz elini hamısını məhv etdi. (onun) həmdəmi, şan-şöhrət yoldaşı mən oldum. Çuğay Küzü və Qara Qumu yaşayış yeri etdik.
- (8) (Burada) maral, dovşan (əti) yeyib yaşayırdıq. Xalqın boğazı tox idi, ətrafımızda düşmənlərimiz yırtıcı quş kimi idilər, biz (onlar

ücün) leş (yerində) idik. Eləcə yaşadığımız vaxt Oğuz elindən casus gəldi.

- (9) Casusun sözü belə idi: Doqquz-Oğuz xalqı üzərində xan taxta çıxmışdır. O, Tabğaç elinə Kunı-Sənünü göndərmiş, Kidan elinə tərəf Tonra-Semi göndərmişdir. (Onlara) belə sifariş göndərmişdir: türk xalqı azacıq xalqdan
- (10) ibarətdir, (lakin) onların xanı igid, məsləhətçiləri ağıllıdır. Deyirəm: o iki adam qaldıqca, ey Tabğaç eli, (türklər) səni məhv edəcəklər. Deyirəm: Şərqdə Kidan elini məhv edəcək. Deyirəm: Məni-Oğuz elini
- (11) məhv edəcək axı. Tabğaç eli, cənubdan hücumu keç. Kidanlar, Şərqdən hücumu keçin, mən Şimaldan hücumu keçəcəyəm. Türk-sir xalqının ölkəsində hökmdar olmasın. Bacardıqca bu hökmdarlığı yox edək,-
- (12) deyirəm. O sözləri eşidərkən gecə yuxum gəlmədi, gündüz dincəlmədim. Ondan sonra xanıma müraciət etdim, beləcə müraciət etdim: Tabğaç, Oğuz, Kidan - by üç (xanlıq) birləşib (bizə qarşı) vuruşsa,
- (13) biz öz daxili, xarici (birliyimizi) saxlayacağıq. Yumşağı bərkitmək asandır, incə (bir şeyi) qırmaq asandır. (Lakin) nazik yoğunladılarsa, (dağılmış xalq) toplanılarsa, bu igidlikdir; incə
- (14) (şey) möhkəmləndirilərsə, (onu) qırmaq igidlikdir. İki-üç min qoşunumuzu Şərqdə Kidan eli, cənubda Tabğaç eli, Qərbdə Kurdan eli, Şimalda Oğuz eli üzərinə çıxaracağıq, bu ola bilərmə? Beləcə xandan xahiş etdim.
- (15) Xanım bilici Tonyukukun - mənim etdiyim xahişimi dinlədi. (O) dedi: Könlün istədiyi kimi (ordunu) ardınca apar. Kök-Önök cayını keçərək ordunu Ötükən meşəli dağına tərəf yönəltdim. Toğla çayı (sahilində) Oğuz (qəbilələri) yük heyvanları ilə gəldilər.

- (16) (Onların) döyüşçüləri altı min idi, biz (isə) iki min idik. Vuruşduq, tanrı kömək etdi . . . , qalib gəldik, yolda da (onlar) çox qırıldılar. Ondan sonra oğuz (qəbilələri) hamısı gəldilər (təbə oldular).
- (17) Gəlməyə məcbur etdim axı. Türk xalqını Ötükən torpağında, mən özüm bilici Tonyukuk Ötükən ölkəsində məskən saldığımı Cənubdakı xalqlar Qərbdəki, Şimaldakı, Şərqdəki xalqlar eşidib (yaxın) gəldilər ...
- (18) (Biz) iki min idik. İki qoşun birliyi yaratdıq. (Məskən saldığımız torpaqda) türk xalqı qalsın, türk xanı qalsın, -deyə Şantun şəhərinə, dənizə, çayadək çatmadığımızı xana bildirdim. Xandan xahiş etdim və döyüşçüləri vuruşa apardım.
- (19) (Ordunu) Şantun şəhərinə, dənizə, cayınadək apardım. İyirmi üç şəhər dağıtdıq (və) Usın-Bundatu yurdunda qalıb yaşadılar. Tabğaç xanlığı düşmənimiz idi, On Ox xanlığı düşmənimiz idi,
- (20) güclü Qırğız xanlığı əsas düşmənimiz oldu. O üç xan məsləhət-ləşib demişlər: Altun meşəli dağı üstündə vuruşaq. Beləcə sözləşiblər: Şərqdə türk xanlığı üzərinə hücumu keçək. Demişlər: əgər ora qoşun çəkməsək, hər necə olsa o bizi (məğlub edəcək);
- (21) (onların) xanı igid, məsləhətçiləri ağıllıdır. Onlar demişlər: hər necə olsa (o bizi) məhv edəcək; üçümüz birgə vuruşaq, qoşun çəkək, onları məhv edək. Türkəş xanı belə demişdir: mənim xalqım oradadır. (O) demişdir:
- (22) türk xalqı (içərisində) ara qarışıb; (O demişdir:) Oğuz (qəbilələri) də parçalanıblar. O sözləri eşitdikdə gecə də yuxum gəlmədi, rahatlıq tapmadım. O zaman düşündüm...
- (23) ...qoşun çəkək, -dedim. Kökmönə (kedön) uolyn bir olduğuny, onun da byzla^örtüldüünü eşitdikdə, dedim: by ' uol ilö kstmək

- yaramaz... böləDci töləb etdim, cöldö yaşayan az (qöbiləsindən) adam tapdım.
- (24) Az torpağı öz doğma yurdum, onu bil... olmuş (orada) bir yol dayanacağı var, əgər Anı (çayı) boyunca gedilərsə, gecələmə (yerinədək) bir at yolu (məsafəsi) qalır. Dedim: o yol ilə gedilərsə, bu mümkündür. Fikirləşdim: xanımdan
- (25) xahiş etdim, atlanın, -dedim, qoşun çəkdim. Ak-Tərməli keçərək dayanmağı tapşırıdım. At üzərinə oturmağı əmr edərək, qarı yarıb (yol açdım), atı yedəkləyərək, piyada, ağacdən tutaraq yuxarı (dağa) qalxmağı əmr etdim; qabaqdakı döyüşçülər
- (26) (qarı) tapdayıb meşəli zirvəni aşdıq. Çətinliklə aşağı endik, on gecəyə uçurumdan yan keçərək (dağın ətəyinə) çatdıq. Bələdçi yolu azdı, başı kəsildi. Xan kədərlandı (və) dedi: bacardıqca tez keçib gedin.
- (27) Anı çayı boyunca gedək. O çay axarı boyunca getdik. (Döyüşçüləri) saymaq üçün (atdan) endiridik, atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də çapıb getdik, yuxuda ikən Qırğız (elinə) basqın etdik.
- (28) ... süngü ilə (yol) açdıq, xanları qoşunları topladılar. Vuruşduq, süngüləşdik, xanlarını öldürdük. Qırğız xalqı (bizə) tabe oldu, itaət etdi. Biz qalib gəldik. Kögmən meşəli dağını yan keçib gəldik.
- (29) Qırğız (elindən) qayıtdıq. Türkəş xanlığından müşahidəçi gəldi. (Onun) sözləri belə idi: şərqdən xanın üzərinə qoşun cəkək, - demiş, biz qoşun çəkməsək o bizə (qalib gələcək); onun xanı igid, məsləhətçisi ağıllıdır. O demişdir: hər necə olursa olsun
- (30) o bizi məhv edəcək. Dedi (ki), Türkəş xanı hücumu kecmişdir. On Ox xalqı bütünlüklə hücumu kecmişdir; deyir (ki), (onların arasında) Tabğac döyüşçüləri də var. Xanım bu sözləri eşidib dedi (ki), mən evə baş çəkmək istəyirəm.
- (31) Dedi: qadınım ölmüşdür, onu dəfn etmək istəyirəm. Dedi (ki), siz qoşunla gedin. Altun meşəli dağında dayanın. Dedi (ki), qoşun başçısı qoy İnel Kağan və Tarduş şadı getsin. Mənə - bilici Tonyukuka dedi:
- (32) bu qoşunu apar, - dedi. Mən sənə nə deyim, cəzanı ürəyin istədiyi kimi ver, - dedi. Kim gələrsə, igid döyüşçülərin sayı artar, gəlməzlərsə, məlumat toplayıb gözlə, - dedi. Altun meşəli dağında dayandıq.
- (33) Üc kəşfiyatçı gəldi, (gətirdikləri) məlumatlar eyni idi. (Kəşfiyatçılar dedilər): (onların) xanı qoşun ilə hərbi yürüş etdi, On Ox döyüşçüləri bütünlüklə hücumu kecdi. Demişlər: Yarış çölündə toplaşaq. O xəbəri eşidib, o sözləri xana yetirdim. Nə etmək? (Cavab) sözü
- (34) gəldi: Deyildi ki kimi oturun, tələsməyin, yaxşı qaraul qoyun. (O) demişdir: (Ordunu) məğlub olmağa imkan vermə. Bögü xan mənə belə demişdir. Apa-tarkana xəbər göndərmişdir: Bilici Tonyukuk ağıllıdır, uzaqgörəndir.
- (35) (Əgər o desə) (ki), qoşun cəkək ... razı olmayın. O sözləri eşidib, qoşun cəkdim. Yolsyz Altun meşəli dağını keçdim, İrtış çayını körpü olmadan keçdik, gecə-gündüz yol getdik. Dan yeri qızaranda Bolçuya çatdıq.
- (36) (Düşməndən) dil gətirdilər, sözləri belə idi: Yarış çölündə yüz min döyüşçü toplaşıb. Bəylər o sözləri eşidib (dedilər):
- (37) hamımız qayıdaq. Təmiz xəcalət (məğlubiyyətdən) yaxşıdır. Mən belə deyirəm - mən bilici Tonyukuk: Biz Altun meşəli dağını keçib gəldik, İrtış çayını
- (38) keçib kəldik. Dedilər (ki, bu yolu) keçib gələn igiddir. (Düşmən bunu) duymadı. Tanrı, Umay, müqəddəs Vətən bizə qələbə bəxş etdilər. Biz nə üçün də qaçmalıyıq.

- (39) Nə üçün onlar çoxdur, biz azıq, -deyə qorxmalıyıq. Nə üçün məğlub olmalıyıq. Hücuma keçək, -dedim. Hücüm **etdik**, (düşməni) darmadağın etdik. İkinci gün (düşmən) gəldi,
- (40) od kimi qızıb gəldi. Vuruşduq. Onların iki cəbhəsi iki **dəfə** bizdən artıq idi. Tanrının köməyi ilə (düşmən) çoxdyr, **deyə**
- (41) biz qorxmadıq, vuruşduq. Tarduş şadı vuruşmada iştirak **etdi**. (Düşməni) darmadağın etdik, xanlarını tutduq, yabğuları, **şadları**
- (42) orada öldü, əlliyə qədər döyüşçünü (əsir) aldığımız. O vaxt gecə **ikən** bütün (ətraf) xalqların yanına (elçi) göndərdik. On **Ok bəyləri**, xalqı o sözləri eşidərək hamısı
- (43) gəldi, baş endirdi. Gələn bəyləri, xalqı toplayarkən azacıq **xalq** qaçıb getmişdi. On **Ok** (xalqının) qoşununu döyüşə göndərdim.
- (44) Biz yenə vuruşduq, onları qovduq. İnci çayını keçərək **Tinəsi** oğlunun yaşayış yeri (olan) Bənlığək dağına ...
- (45) Dəmir Qapıyadək çatdıq, (onları) oradan geri dönməyə **məcbur** etdik. İnel xana ... (ərəbləri, toxarları ...)
- (46) o zaman başda Suk olmaqla çoxly soqda xalqı gəldi. O **günlər** türk xalqı Dəmir Qapıya (çatdı).
- (47) **Tinəsi** oğlunun yaşayış yeri (olan) dağa çatdı. (Orada) hökmdar yox idi. Mən bilici Tonyukuk (döyüşçülərlə) o yeredək yetdiyim üçün
- (48) (Mənə) qədərsiz hədiyyələr: sarı qızıl, ağ gümüş, qız, qadın, qiymətli (at) çulları gətirdilər. İltəris xan bilikli yoldaşları olduğuna görə,
- (49) igid olduğu üçün on yeddi dəfə Tabğac eli üzərinə yürüş etdi. Yeddi dəfə kidanlarla vuruşdu, beş dəfə oğuzlarla vuruşdu. O zaman mən məsləhətçi

- (50) (olmaqla) həm də ordunu idarə edən mən idim axı. İltəris xana... Türk Bögü xana, türk Bilgə xana...
- (51) Kapağan xan ... gecə yatmadan,
- (52) gündüz dincəlmədən qızıl qanımı tökdüm, qara tərimi axıtdım, işimi-gücümü (xalqa) sərf etdim, uzaq səfərlərə döyüşçüləri mən göndərdim axı
- (53) Arkuy üzərində qaraul qoydum, təslim olan düşməni gətirdim (?), xanımla (birgə) döyüşçüləri vuruşa apardım. Tanrı yarıkar oldu.
- (54) Bu türk xalqımın üzərinə (yaxşı) silahlanmış düşmən göndərməsinə imkan vermədim, hərbi geyimli atlı döyüşçülərin yürüşünə yol vermədim. İltəris xan əgər (bunları) əldə etməyə çalışmasa idi,
- (55) əgər (onun ardınca) gedərək mən özüm (bunları) əldə etməyə çalışmasa idim, nə dövlət, nə xalq olardı. O (buna) nail olduğum üçün onun ardınca gedərək özüm (buna) nail olduğum üçün
- (56) dövlət də dövlət oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qocaldım, ahıl oldum. Əgər bir yerdə xanı olan xalq (içerisində)
- (57) (kim isə) bacarıqsız olarsa, (o xalqın) başına nə bələlər gələ bilər.
- (58) Mən bilici Tonyukuk (bunu) Bilgə kağanın eli üçün yazdırdım.
- (59) İltəris xan (bunu) əldə etməsə idi, (o) olmasa idi, mən özüm - bilici Tonyukuk (bunu) əldə etməyə çalışmasa idim, mən olmasa idim
- (60) Kapağan xanın türk-sir xalqı yerində taxt da, xalq da, adamlar da, hökmdar da olmayacaq idi.

(61) İltəris xan, bilici Tonyukuk (bunu) əldə etdiyi üçün Kapağan xan, türk-sir xalqı da var (?) (bu ...)

(62) Türk Bilgə kağan (taxtda oturub) türk-sir xalqını, oğuz xalqını ucaldır.

ƏDƏBİYYAT

1. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971
2. Древнетюркский словарь. Изд. "Наука", Ленинград, 1969
3. Историческое развитие лексики тюркских языков. Сб. ст. Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1961
4. Kaşğari Mahmud. Divani Luğat-it Türk. (tercümesi). Tercümeçi prof. Dr. Besim Atalay, I, 1939.
5. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988
6. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. AMEA-nın nəşriyyatı, Bakı 2001.
7. Şükürlü E.Ə. Köktürk ədəbi dilinin imlası. Bakı, 2011
8. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993.
9. Şükürlü Ə.C. Gəncəli Nizamidə türkçülük. Bakı, 2002.

İÇİNDƏKİLƏR

10. Şükürlü A.C.	Eski türklərdə ana kökten ayrılan boylara isim verme geleneği ve Anatürk boyunun ismi. IV Türk dili kurultayı (2000 yıl), Ankara, 2003.	1. Giriş	3
11. Osman Fikri Sertkaya	Göktürk tarihinin meseleleri. Ankara, 1996.	2. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində etnik adlar	6
12. Малов С.Е.	Памятники древнетюркской письменности. Изд. «Наука», Москва-Ленинград, 1951.	3. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində şəxs adları	26
13. Малов С.Е.	Енисейская письменность тюрков. Изд. «Наука», Москва-Ленинград, 1952.	4. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində yer, çay və çöl adları	44
14. Малов С.Е.	Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград, 1959.	5. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində heyvan adları	61
15. Радлов В.В.	Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, часть 2. С-П. 1905	6. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində rütbə bildirən sözlər	66
16. Севортян Э.В.	Этимологический словарь тюркских языков. Изд. «Наука», Москва 1974	7. Kül-tigin abidəsi	73
		8. Bilgə kağan abidəsi	93
		9. Tonyukuk abidəsi	105
		10. Ədəbiyyat	119

Elşən Əlisa oğlu Şükürlü

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər

Dərs vəsaiti

Bakı – Mütərcim – 2011

Çapa imzalanıb: 12.09.2011.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.

Ofset kağızı: əla növ. Həcmi: 7.75 s.ç.v.

Tiraj: 200. Sifariş № 75.

“Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi

Bakı, Rəsul Rza küç., 125

Tel./faks 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru